

TÓTH GERGELY

„Civilizált” őstörténet

A magyar nyelv és a magyar nemzet eredetének kutatása
Bél Mátyás életművében*

„Örömökre szolgál, hogy terveim nincsenek ellenedre. Régóta eldöntöttem, hogy képességeim szerint megvilágítom a magyar nyelvet, amely mindeddig mellőzötten hevert. Eme elhatározásomban messzemenően megerősített és egyben nagy segítséget jelentett *Originesed* többszöri elolvasása”¹ – írta Bél Mátyás (1684–1749) Otokocsi Fóris Ferencnek (1648–1718) 1718 márciusában, szinte az utolsó pillanatban, hogy a jeles tudós iránti nagyrabecsülését kifejezze. A rövid levélváltás és tartalma nagy segítséget jelent számunkra, amennyiben világosan megmutatja, hogy – legalábbis részben – honnan ered Bélnek a magyar nyelvvel és a magyar nemzet eredetével kapcsolatos intenzív érdeklődése. Az intenzív jelző egyáltalán nem túlzó. Bél tudományos pályafutása éppen olyan művekkel indult, amelyekben a magyar nyelv és írás genezise, illetve a magyar nemzet eredete a kutatás tárgya. Bár később nem ez lett munkásságának fő vonulata, újra meg újra visszatért a témához, például úgy, hogy hozzá kapcsolódó forrásokat adott ki, s látott el gazdag jegyzetanyaggal, vagy éppen külföldi tudósokkal levelezett, vitatkozott a magyar őstörténet valamely kérdéséről.

Bél életművének eme szeletét tekintve a kutatás felemás képet mutat. Nyelvtörténeti vizsgálódásait az utóbbi időben Komlóssy Gyöngyi több tanulmányban és nagyobb összefoglalásban feldolgozta, ám a magyar nemzet genezisével és a korai magyar történettel foglalkozó munkáit csak felületesen említik a korszak őstörténeti kutatásait bemutató monográfiák (kifejezetten erről a témáról szóló munka pedig nem készült).² Tanulmányomban ezt a hiányt kívánom

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Köszönöm a segítséget, hasznos tanácsokat Soós Istvánnak (MTA BTK TTI), továbbá Komlóssy Gyöngyinek, Szabados Györgynek és Bárány Dánielnek. Szintén köszönöm Ivona Kollarovának, a pozsonyi Líceumi Könyvtár vezetőjének a kéziratok szkennelését.

1 Ld. Bél Mátyás levelét Otokocsi Fóris Ferencnek. (Fogalmazvány.) Pozsony, 1718. márc. 27. Közli *Tóth Gergely*: Bél Mátyás kéziratai a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus) – *Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur*. Gondolat–OSZK, Bp., 2006. (Nemzeti Téka) 70–71.

2 Bél több, a témához kapcsolódó tervezete, ill. vonatkozó műveinek részletei megtalálhatók az alábbi szemelvénygyűjteményben: *Bél Mátyás*: Hungariából Magyarország felé. Vál., gond., bev. Tarnai Andor. Szépirodalmi, Bp., 1984. Bél nyelvtörténeti kutatásairól: *Tarnai Andor*: Bél Mátyás és a magyar nyelv- és irodalomtudomány. *Irodalomtörténet* 66. (1984) 817–831., különösen

pótolni, vagyis Bél őstörténeti koncepcióját a teljes életmű vizsgálatának segítségével feltárni. Egyszersmind Bélnek a magyar nyelv eredetével kapcsolatos elképzeléseit, eme elképzelés időbeli változásait is be kívánom mutatni, néhány új adattal, illetve felvetéssel árnyalva a kutatás eddigi eredményeit. Ez egyébként is szükségszerű volt, hiszen a nyelveredet, nyelvrokonság kérdése a korszakban elválaszthatatlan volt a nemzet korai történetének kutatásától.

Ösztönzések és kihívások – Bél kutatásainak előzményei

Bél nyelvtörténeti és őstörténeti kutatásainak, illetve e kutatások gyökereinek, mozgatórugóinak bemutatásához szükséges, hogy előbb röviden ismertessem két korai tervezetét, amelyek egy-egy nagy tudományos vállalkozását voltak hivatottak előkészíteni. 1713-as plánumában a magyar nyelv eredetének és történetének a bemutatását tűzte ki célul. A genesis tekintetében arra helyezte a fő hangsúlyt, hogy bizonyítsa: a magyar közeli rokonságban áll a héberrel, mind szókészletében, mind nyelvtanában. Úgy vélte, hogy nyelvünk nem is a bábeli zűrzavarban keletkezett, hanem a héberből sarjadt ki, a szír, arab és káld nyelvhez hasonlóan. Azt is lehetségesnek tartotta, hogy a Szentírás problémás helyeit a magyar nyelv segítségével fejtsék meg. Egyúttal foglalkozni akart a magyarok

827–831.; *Komlóssy Gyöngyi*: Ősi betűk – mitikus történelem. Irodalomtörténeti Közlemények 110. (2006) 529–538.; *Uő*: Ősi betűk, mitikus történelem II. Bél Mátyás és a rovásírás irodalmának hazai forrásai. In: *Varietas gentium – communis latinitas. A XIII. Neolatin Világkongresszus (2006) szegedi előadásai*. Szerk. Szörényi László–Lázár István Dávid. JATE Press, Szeged, 2008. (Szövegek és tanulmányok a neolatin filológia köréből I.: Tanulmányok) 137–146.; *Uő*: Bél Mátyás irodalom- és nyelvtörténeti munkái, különös tekintettel Héber–magyar etimológiai szótárára és annak az életműben elfoglalt helyére. Doktori disszertáció. (Kézirat.) Szeged, 2008.; *Uő*: A különös magyar nyelv. Adalékok Bél Mátyás nyelvtudományi munkásságához. Universitas, Bp., 2010. (*Historia Litteraria* 27.). Még ld. *Tóth Gergely*: „Qua dialecto loquantur?” A Magyarországon beszélt nyelvek és nyelvjárárok feltérképezésének kísérlete Bél Mátyás *Notitiájában*. In: *Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet*. Szerk. Korompay Klára et al. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp., 2009. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 229.) 163–185. A magyar nyelvhasználati, nyelvrokonítási kísérletekre kiváló monográfia: *Hegedűs József*: Hiedelem és valóság. Külföldi és hazai nézetek a magyar nyelv rokonságáról. Akadémiai, Bp., 2003. Külföldi összefoglalások a nyelvhasználat, ill. a nyelvek és népek eredetéről alkotott elképzelések történetéről: *Arno Borst*: *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*. I–IV. Deutscher Taschenbuch Verlag, Stuttgart, 1957–1963.; *Daniel Droiŕhe*: *La linguistique et l’appel de l’histoire (1600–1800). Rationalisme et révolutions positivistes*. Droz, Genève, 1978. (Langue et Cultures 10.). A magyar őstörténet kutatásának historiográfiájával kapcsolatban csak a frissebb irodalmat említjük: *Domokos Péter*: Szkitiától Lappóniáig. A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban. Akadémiai, Bp., 1990.; *Szörényi László*: Nyelvrokonság, őstörténet és epika a XVIII. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban. In: *Uő*: *Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és a neolatin irodalomról*. Kortárs, Bp., 1999. 73–83.; *Szabados György*: A magyar történelem kezdeteiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században. Balassi, Bp., 2006.; *Vásáry István*: Magyar őshazák és magyar őstörténeszek. Balassi, Bp., 2008. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 24.); *Sándor Klára*: Nyelvrokonság és hunhagyomány. Typotex, Bp., 2011.

írásával és annak régiségével, illetve „a szkíták hajdani bölcsességének” a magyar nyelvben fellelhető nyomaival, továbbá a magyar bibliafordításokkal, szótárakkal, a magyar költészettel.³ 1718-ban egy új tervezettel állt elő, amelyben Magyarország történeti-földrajzi ismertetését vázolta fel. A történeti rész, pontosabban a *Notitia Hungariae antiquae* négy nagy könyvből állt volna: a szkíta, a hun, az avar és a magyar könyvből.⁴ Már a szerkezetből is kitűnik, hogy Bél a magyar történetírásban hagyományos eredettörténetet fogadta el. Ám a tervezet kidolgozott részei azt mutatják, hogy a szkítáktól a magyarokig ívelő őstörténeti koncepciót rendkívül nagy apparátussal és számos új elemmel bővítve akarta megvalósítani.

Bél eme két kezdeményezése az európai nyelv- és történettudomány keretei között érthető meg; elhatározásának kiváltó okai is jórészt ott keresendők. A 16–18. századi európai tudományosság intenzíven kutatta az egyes népek és nyelvek eredetét. A nyelvtörténettel, nyelveredettel, nyelvrokonítással kapcsolatos kutatások visszavezethetők a népnelvek iránti fokozódó érdeklődésre, amely a humanizmusban gyökerezik, majd a reformációval, a bibliafordításokkal tovább erősödött. A nyelvtörténeti vizsgálódások teológiai kiindulópontja Bábel tornyának a története volt (1 Móz 11,1–9). Ennek alapján feltételeztek egy ősnylvet, amelyből a toronyépítés után számtalan más nyelv keletkezett. Az ősnyelvnek a legtöbben a hébert tartották – ez a gondolat már az egyházatyáknál (Isidorus, Szent Ágoston stb.) felbukkan –, továbbá úgy vélték, hogy a héber nyelv (amelynek kutatása a korszakban a bibliafordítások és a protestáns bibliai hermeneutika miatt ugyancsak hatalmas lendületet kapott) épségben megmaradt a nyelvkeveredés dacára, viszont a Bábelnél keletkező nyelvekben is megőrződött, habár eltorzult formában. A fentiek miatt szinte minden európai nemzet törekedett arra, hogy kimutassa nyelvének a héberrel való minél közelebbi rokonságát, mivel a szóegyezések és egyéb hasonlóságok az adott nyelv ősi voltára szolgáltatnak bizonyítékot. A nyelvtudósok és történészek célja ugyanis nyelvük és nemzetük régiségének (és lehetőleg autochtón voltának) a demonstrálása volt. Emellett a nyelvhasználat, a nyelvek egymás közti rokonságának vizsgálata is igen népszerűnek számított a korszakban, ami sok más ok mellett a földrajzi felfedezések során megismert új nyelvek iránti érdeklődésre és a nemzeti nyelvek előretörésére vezethető vissza. Ebből a nyelvtörténeti vizsgálódásból, illetve rivalizálásból – amely

3 *Matthias Belius*: *Historiae linguae Hungaricae libros duos, genesin et exodum edere parat, utque eruditi patriae viri, et qui id ad se pertinere existimabunt, symbola sua conferre velint, obnixè rogat [...]*. Liebpert, Berolini, [1713.] Újabb közlése: *Komlóssy Gy.*: Bél Mátyás i. m. (2. jz.) 5–12. Fordítása: *Bél Mátyás*: A magyar nyelv történetének két könyvét [...]. In: *Uő: Hungariából i. m.* (2. jz.) 35–44.; a műre ld. *Komlóssy Gy.*: Bél Mátyás i. m. (2. jz.) 17–26.

4 *Matthias Belius*: *Epistola Matthiae Belii ad amicum Lipsiensem de adfecto opere suo de Hungaria etc.* *Wöchentliche Postzeitung von gelehrten Neuigkeiten* 1718. nov. 3. (44. sz.) Újabb kiadása: Bél Mátyás levelezése. S. a. r., bev., jegyz. Szelestei N. László. Balassi, Bp., 1993. (Magyarországi tudósok levelezése 3.) 43–46. A tervezetre ld. *Tóth Gergely*: Bél Mátyás „*Notitia Hungariae novae...*” című művének keletkezéstörténete és kéziratának ismertetése. I–II. Doktori disszertáció. ELTE BTK. Bp., 2007. I. 31–42.

téves alapfeltevései és mai szemmel primitív szórokonításai ellenére is a nyelvtudomány fejlődését hozta magával – a 16–17. századi magyar tudományosság szinte teljesen kimaradt; csupán néhány korabeli honi grammatikában történt szerény kísérlet arra, hogy a magyar nyelv eredetét és rokonságát – ezen belül a héberhez való viszonyát – meghatározzák.⁵ Vagyis Bél helyesen mutatott rá 1713-as tervezetében, hogy a magyar tudomány messze Európa mögött kullog nyelve eredetének, történetének, sajátosságainak feltárása terén, illetve az emiatt bekövetkező, a magyar nyelvvel kapcsolatos tévhitekre is felhívta a figyelmet (például hogy a magyar nyelv a szlávból ered).⁶ Így hibásak azok a vélemények, amelyek „naivnak”, „déli-bábosnak” titulálják, esetleg elnézően „kiütkeresésként”, „bizonyítási vágyként” értelmezik Bél nyelvészeti tevékenységét.⁷ A héber rokonítással Bél valójában csatlakozott egy európai „trendhez” – igaz, jelentős késéssel –,⁸ vagyis vallotta, hogy a héber az emberiség ősnyelve.⁹ Így számára is ez volt az alap a magyar nyelv vizsgálatánál. Nem ő volt az első. A magyar nyelv európai „társtalansága”, illetve a hun–szkíta származástudat miatt eleve keleten keresték a honi nyelvészek a nyelvrokonságot. Melanchthontól kezdve több német tudós is kapcsolatot feltételezett a magyar és a héber között – besorolhatatlansága, illetve néhány valóban létező hasonlóság alapján –, ami hatott a honi kutatásra: hogy a magyar protestáns közgondolkodásban felbukkanó zsidó–magyar sorsközösség gondolatáról ne is beszéljünk. De éppen a német hatás mutatja, hogy a héberrel való rokonítás nem valami magyar specifikum volt – ahogyan azt sokan képzelik –, hanem általános nyugat-európai jelenség, amelynek – Hegedűs József találó szavaival élve – „csak igen halovány visszfénye, sőt erőtlen utánzata” volt a héber–magyar nyelvazonosság.¹⁰

Az egyes népek eredetének kutatói számára a korszakban szintén a Szentírás volt az egyik kiindulópont, mégpedig Noé fiainak leszármazása (1 Móz

5 A kérdést és magyarországi vetületét igen alaposan tárgyalja *Hegedűs J.*: i. m. (2. jz.) 18–66. A néperedet és a nyelveredet kutatását a korszakban együttesen tekinti át *Borst, A.*: i. m. (2. jz.) III/1. 1048–1394.; a magyar vonatkozásokra újabban összefoglalóan ld. *Sándor K.*: i. m. (2. jz.) 392–398.

6 *Bél M.*: A magyar nyelv i. m. (3. jz.) 37–39. A szláv rokonítási kísérletekre ld. *Hegedűs J.*: i. m. (2. jz.) 86–87.

7 Ld. *Kosáry Domokos*: Bél Mátyás helye a magyar művelődés történetében. Irodalomtörténet 66. (1984) 4. sz. 811–812.; *Domokos P.*: i. m. (2. jz.) 35.; *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 8. (Holott tisztában van Bél nézeteivel az ősnyelv kapcsán. Ld. uo. 21–23.)

8 A módszer megkérdésére vö. *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 21–22. Tegyük hozzá, hogy ez nem annyira Bél vagy a magyar tudomány, mint inkább a „periféria” lemaradása volt a nyugat-európai nyelvtudománnyal szemben. Egy évvel Bél tervezetének megjelenése előtt Daniel Juslenius, a turkui egyetem professzora egy előadásában ugyancsak a héberrel (és a göröggel) rokonította a finn nyelvet. Ld. *Daniel Juslenius*: De convenientia linguae Fennicae cum Hebraea et Graeca (1712). In: Schwedische Bibliothec [!]. I. Rußworm, Stockholm, 1728. 158–168. Jusleniusra még ld. *Santeri Junttila*: Áltudomány és nemzeti őstörténet: európai példák. In: A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság. Szerk. Honti László. Tinta, Bp., 2010. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 104.) 280.

9 Ezt világosan kinyilvánítja egy korai munkájában, amelyről alább részletesebben is szólok. Ld. *Matthias Belius*: De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio. Monath, Lipsiae, 1718. 5.

10 Ld. *Hegedűs J.*: i. m. (2. jz.) 49. Még ld. uo. 48–56.

10–11), a másik viszont az antik történetírói és geográfiai hagyomány. A magyarság vonatkozásában évszázadokig bizonyos megegyezés uralkodott a szkíta–hun eredetet illetően, ami aztán a magyar történeti gondolkodásban, sőt a közgondolkodásban is gyökeret vert – már csak azért is, mert a hun eredet kiválóan biztosította a magyarság történelmi jogát a Kárpát-medencére.¹¹ Ám az őstörténeti kutatások felélékülése azt hozta magával, hogy számos európai tudós a szkítákban vagy a hunokban találta meg nemzete őseit. Különösen a német szerzőkre volt ez jellemző, de a szkíták igen népszerűek voltak a skandináv nemzeteknél, illetve az íreknél, skótoknál is.¹² A jelenség érthető, hiszen a szkíták az antik hagyományban ősi népnek számítottak, majd a keresztény gondolkodásban a (Kámmal ellentétben) „kegyes” Jáfet (1 Móz 9) leszármazottainak tekintették őket, akik az északi vidékeket népesítették be, ezért a kelta, germán, skandináv és általában az európai népek szívesen kötötték hozzájuk az eredetüket. De a hun eredet sem volt népszerűtlen, egyes német történetírók „érdeklődtek” iránta. (Már Thuróczy János is szembe találta magát azzal, hogy a németek jogot formáltak a hun származásra, ezért krónikájában határozottan visszautasította ezt.)¹³ Ezzel párhuzamosan egyes szerzők vitatták a magyarok szkítáktól vagy hunoktól való származását. A magyar történettudományt sajátos helyzetbe hozta ez a fordulat, hiszen ezáltal őstörténetünk több évszázados tradíciója kérdőjeleződött meg. Újabb kihívásként érkezett a magyarok „északi”, „jugriai” eredetének elmélete, amely több korabeli munkában felbukkant.¹⁴ Ám a 16–17. században a szétdarabolt ország historikusai inkább a közelmúlttal, kortörténettel foglalkoztak: a teljes történelmet, így az eredet kérdését is magában foglaló szintézisre s a nemzetközi vitákba való bekapcsolódásra nem futotta erejükből. Bél ezt a problémát is igen pontosan érzékelte, és őstörténeti koncepciójával éppen erre kívánt válaszolni.¹⁵

Bél fellépését az is motiválta, hogy a Magyarországról alkotott kép mind sötétebbé, komorabbá vált. A 16–17. századi külföldi országleírások egy elmara-

11 A kérdésre máig érvényes megállapításokkal szolgál: *Hóman Bálint*: A magyar hún-hagyomány és hún monda. Stúdium, Bp., 1925.; még ld. *Szűcs Jenő*: Társadalomelmélet, politikai teória és történelemszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában (A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai). In: *Uő*: Nemzet és történelem. Tanulmányok. 2. kiad. Gondolat, Bp., 1984. (Társadalomtudományi Könyvtár) 490–491. A hun eredet honi tradícióját napjainkig végigköveti *Sándor K.*: i. m. (2. jz.) 321–435.

12 *Hegedűs J.*: i. m. (2. jz.) 67–75.; *Komlóssy Gy.*: Ősi betűk (I.) i. m. (2. jz.) 536–538.

13 Ld. *Thuróczy János*: A magyarok krónikája. In: *Thuróczy János*: A magyarok krónikája – *Rogierius mester*: Siralmas ének. Az utószót írta Kristó Gyula. Osiris, Bp., 2001. (Millenniumi Magyar Történelem. Források) 29.

14 A Jugria-kérdésre legújabban ld. *Vásáry I.*: i. m. (2. jz.) 73–87.; *Sándor K.*: i. m. (2. jz.) 398–400.

15 Az alábbiakból ki fog derülni, milyen jól ismerte Bél a nyugat-európai történeti irodalmat, s milyen határozottan reagált rá; egyelőre legyen elég hivatkozni forrásgyűjteménye, az *Adparatus* egyik jegyzetére, ahol rosszállóan ír az északi nemzetek „törleszkedéséről” a szkíta névhez („Adde nimiam Scythici nominis apud gentes septentrionales adfectionem”). Ld. *Matthias Belius*: *Adparatus ad historiam Hungariae, sive collectio miscella, monumentorum ineditorum partim, partim editorum, sed fugientium*. I–II. Royer, Posenii, 1735(–1746.) I. 90.

dott, műveletlen, barbár országról írtak, s ezzel párhuzamosan az ország múltját is mind dicstelenebbre festették.¹⁶ Különös helyet foglalnak el ezzel kapcsolatban a honi német szerzők (Töppelt, Frölich, Tröster – Bél mindhármojukkal szemben „felvette a kesztyűt”), akik amellett, hogy az európai áramlatokra gyorsabban válaszolva ragyogó múltat és eredetet kreáltak a magyarországi német-ségnek, a magyarságról, illetve annak múltjáról már korántsem írtak ilyen hízelgően.¹⁷ Bél érzékenyen reagált erre a kihívásra is: 1718-as tervezetének bevezetőjében kijelentette, hogy a hazájáról író szerzők „képzeltései”, illetve „a magyar név gyűlölködésétől” származó „vádaskodások” ösztönözték műve megírására.¹⁸ Ebben a tekintetben már voltak elődei: a Buriusok adatgyűjtése, Czittinger írói lexikona, tehát a lassan kibontakozó magyarországi irodalomtörténet-írás (*historia litteraria*) – amelynek ugyancsak deklarált célja volt a külföldről jövő kritikák cáfolata – bizonyosan hatással volt rá, már csak honi kapcsolatrendszer miatt is.¹⁹ A „képzeltései” és „vádaskodások” elleni harcot azonban nemcsak a korabeli Magyarország bemutatása során, hanem a história és a nyelvtörténet mezején is meg akarta vívni: vonatkozó művei erről tanúskodnak.

Végül – ahogy a tanulmány elején lévő idézettel rámutattam – az előzmények, vagy pontosabban az elődök között meg kell említeni Otrokocsi Fóris Ferencet, aki az 1693-ban kiadott *Origines Hungaricae* című művében már megpróbált megfelelni a fenti kihívásoknak. Munkája bevezetőjében rokonította szinte az összes európai, illetve antik nyelvvel a magyart. Ezzel egyrészt rámutatott annak régiségére (értsd: mivel minden nyelvvel rokonítható, közel van az ősnyelvhez), illetve azt is bizonyítottan látta ezáltal, hogy az ő korában már távol élő népekkel hajdan szomszédságban volt a magyarság (ami szintén régiségére bizonyíték). Az általa előadottak alapján Otrokocsi szerint az is nyilvánvaló, hogy Georg Horn német és Marcus Zuerius van Boxhorn holland nyelvész közlése, miszerint a nyugati nyelvek mind a szkítából erednek, „ráillik” a magyarokra.²⁰ Elsősorban azonban a magyar nyelv héberrel való rokonsága fontos számára, mivel ő is vallotta, hogy a héber őrizte meg a legtöbbet az ősnyelvből, s ebből a szempontból a többi nyelv „anyjának” nevezhető.²¹ Szerinte nemcsak a héber és a káldeus se gíthet a magyar nyelv tanulmányozásában, hanem ez fordítva is igaz,

16 A kérdésre ld. *Tarnai Andor*: Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez). Akadémiai, Bp., 1969. (Modern Filológiai Füzetek 6.) 63–79.

17 Frölichre ld. uo. 67–68. (Tarnai azonban nem említi e munkák magyarokkal szemben ellenséges hangnemét.)

18 *Belius, M.*: Epistola i. m. (4. jz.) 43–44.

19 *Szelestei N. László*: Irodalom- és tudományszervezési törekvések a 18. századi Magyarországon 1690–1790. OSZK, Bp., 1989. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai. Új sorozat 4.) 62–63.; *Tarnai Andor*: A magyarországi irodalomtörténet-írás megindulása. In: *Uő*: Tanulmányok a magyarországi historia litteraria történetéről. Szerk. Kecskeméti Gábor. Universitas, Bp., 2004. 82–83.

20 Ld. *Franciscus Foris Otrokocsi*: *Origines Hungaricae, seu liber, quo vera nationis Hungaricae origo et antiquitas, e veterum monumentis et linguis praecipuis panduntur [...]*. I–II. Strik, Franequerae, 1693. I. xv–xxvi.

21 Uo. I. xxxviii.

s egyben reményét fejezte ki, hogy eljön majd a nap, amikor a magyar legalább olyan fontos lesz a héber nyelv megismerésében, mint az arab. Ennek szemléltetésére meg is fejt néhány homályos értelmű ószövetségi szónak a jelentését a magyar segítségével (Bél tehát egyértelműen Otrokocsitól kölcsönözte az ötletét).²² A két nyelv hasonlóságán felbuzdulva még azt sem tartotta kizártnak, hogy Izrael asszírok által elhurcolt tíz törzse éppen a magyarokba olvadt bele.²³ A szkítákkal külön fejezetben foglalkozott, és már az elején kijelentette, hogy aki egy kicsit is járatos a történelemben, az nem tagadhatja, hogy a magyarok tőlük származnak. Itt még nem nevesítette ellenfeleit, megtette viszont a hunok kapcsán: a róluk szóló egyik fejezetben ugyanis hevesen cáfolta Jacob Spiegel német humanistát, aki szerint a hunok gót nyelven beszéltek.²⁴ Egyébként a szkítákról, hunokról, illetve avarokról és a magyarok bejövételéről szóló fejezeteket magas színvonalon, nagyszámú (köztük számos bizánci) kútfő bevonásával írta meg.²⁵ A magyar nyelvről kijelenti, hogy a magyarok, illetve őseik, a szkíták egykor a szírek és káldeusok szomszédai lehettek, ahogy az nyelvükből kiderül, továbbá, hogy a héber és káldeus nyelvvel egy európai idióma sem mutat akkora rokonságot, mint a magyar.²⁶ Ezzel voltaképpen a szokásos utat járja be, azaz – más európai nyelvészekhez hasonlóan – biztosítja anyanyelve régi voltát, és meghatározza a héberhez, az ősnyelvhez való viszonyát. Mindezt hatalmas mennyiségű héber–magyar, káldeus–magyar stb. szórokonítással támasztja alá.²⁷

Az *Origines* második könyvében az addig viszonylag kimért előadásmódot végleg elárasztják a magyarok őseivel kapcsolatos légből kapott teóriák, képtelen szómagyarázatok. Van azonban egy fontos mozzanat a csapongó okfejtésben: ez a magyarság Kárpát-medencei autochtóniájának a bizonyítása. Otrokocsi ugyanis a Duna antik nevének, az *Isternek* a magyarból való eredeztetésével kijelenti, hogy az özönvíz után a magyarok voltak az elsők, akik megtelepedtek a Duna és a Tisza partján.²⁸ A mai szemmel hajmeresztő elmélet a korban nem

22 Uo. I. xxvi–xxviii.

23 Uo. I. xxix.

24 Uo. I. 127.

25 Uo. I. 1–280.

26 Uo. I. 282–283.

27 Uo. I. 282–425. Félrevezetőnek és tévesnek tartom Bárczi Géza és Kosáry Domokos megállapítását, miszerint Otrokocsi Fóris lenne az első képviselője annak az irányzatnak, amely „már nem a héberrel”, hanem általában a „napkeleti” nyelvekkel rokonította a magyart. Ld. *Bárczi Géza: A magyar nyelvtörténeti kutatások történetének vázlatja*. In: *Uő–Benkő Loránd–Berrár Jolán: A magyar nyelv története*. 2. kiad. Tankönyvkiadó, Bp., 1978. 581–592., különösen 582.; *Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. 3. kiad. Akadémiai, Bp., 1996. 157. Otrokocsi Fórisnál a héber az első helyen áll mint az ősnyelv megőrzője, s ha a szófejtések során fel is sorakozik mellé a héberhez közel álló szír és káld nyelv – továbbá az előszóban vagy a második kötetben szórványosan sok egyéb nyelv –, a rokonítások túlnyomó része a héberhez kapcsolódik, és Otrokocsi Fóris mindvégig nagy jelentőséget tulajdonít a magyar nyelv héberrel való közeli kapcsolatának.

28 A valójában szláv eredetű *eszerha* – „eresz”, „tető” – szóból eredezteti az *Istert*. *Foris Otrokocsi, F.*: i. m. (20. jz.) II. 98–105.

volt szokatlan: a svéd Olaf Rudbeck víziója a skandináv Atlantiszról, vagy éppen a már említett Frölich következtetései a Pannóniát mindenki más előtt elfoglaló geta-gótokról és Gepidia-Scepusiáról hasonló kategóriába esnek.²⁹ Otrókoci Fóris egyszerűen bekapcsolódott az „őslakos-vitába” (Tarnai Andor találó kifejezése), vagyis a „ki volt itt előbb” kérdésnek a polémiájába, amely Magyarországon a 17. században jelentkezett.³⁰ Ez a szemlélet, amint arról később szót ejtünk, Béltől sem állt távol, ám ő, ha nem is ilyen harsányan, de a szlávok Kárpát-medencei autochtón jelenléte mellett érvelt. Ha tehát ebben nem is követte elődjét, s általában higgadtabb hangot üt meg az őstörténeti kérdésekben, az alábbiakból világosan kiderül, hogy Otrókoci elgondolásai számos ponton visszaköszönek Bél munkásságában.

Magyar nyelv, hun–szkíta írás

Bél a tervezett magyar nyelvtörténetének két fejezetét dolgozta ki alaposabban. Kéziratban maradt „magyar szőfejtő szótára” (*Etymologicon Hungaricum*), amelyben 468 magyar szót vezetett le a héberből és „rokon nyelveiből” (káld, szír, arab), formai hasonlóság és erőltetett asszociációk alapján (például város, város <barach „menekül”).³¹ Otrókoci hatása itt egyértelmű, Bél sokszor hivatkozik rá, illetve tőle vesz át rokonításokat. Mindazonáltal Bél annyiban meghaladta elődjét, hogy igyekezett bizonyos törvényszerűségeket felfedezni abban, miképpen vezethetők le a magyar hangzók a fentebb felsorolt keleti nyelvekből.³²

Figyelemreméltó Bél kéziratainak bevezető része, ahol egyrészt a magyar nyelvtan és szótár első megalkotójának nevezi Szenczi Molnár Albertet, másrészt viszont szembe fordul a jeles tudósnak ama nézetével, hogy az összes nyelv a bábeli zűrzavarban keletkezett. Bél szerint ennek ellentmond az időszámítás, továbbá az is, hogy az egész emberiség nem telepedhetett le egy helyen; végül pedig – így Bél

29 Otrókocsi a tudományos közvélemény fantasztának és a magyar nyelvvel kapcsolatos elrugaszkodott elméletek ősforrásának könyvelte el. Ld. pl. *Zsirai Miklós*: A modern nyelvtudomány magyar úttörői. I. Sajnovics és Gyarmathi. MTA, Bp., 1952. 9–10; *Tarnai A.*: Bél Mátyás i. m. (2. jz.) 828–829. (figyelmeztet az Otrókoci Fórisral kapcsolatos kritika felületes voltára, de részben egyetért vele); *Domokos P.*: i. m. (2. jz.) 53. Ezeknek a kritikáknak a közös tévedése abban rejlik, hogy figyelmen kívül hagyják azt a tényt, miszerint hasonló módszerekkel dolgozott a korszakban a nyugat-európai nyelv- és történettudomány is, vagyis az ötletszerű szó- és nyelvrokonítások, fantasztikus eredettörténetek korszaka volt ez. Tehát Otrókoci külön „csodabogárnak” való beállítása nincs tekintettel a korabeli tudományos környezetre. Vö. *Hegedűs J.*: i. m. (2. jz.) 57–59. Otrókoci Fóris őstörténeti munkásságának pozitív értékelését ld. *Szabados Gy.*: i. m. (2. jz.) 145–152.

30 Röviden tárgyalja *Tarnai A.*: Extra Hungariam i. m. (16. jz.) 67–68.

31 [*Bél Mátyás*]: Caput IV. Etymologicon Hungaricum. Közölte *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 25–121. A műre ld. uo. 7–24. (A „Caput IV.” a szótárnak az 1713-as tervezetben betöltött helyére utal.) A felhozott példát ld. *Bél M.*: Etymologicon i. m. 115.

32 Ld. *Bél M.*: Etymologicon i. m. (31. jz.) 118–121. Még ld. *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 8.

– Noé, illetve Sém és Jáfet leszármazottjainak istenfélelme (*pietas*) miatt is képtelenség ilyet írni.³³ Hogy valójában mire gondolt ezzel, az a már említett *Notitia Hungariae antiquae* egyik fogalmazványából derül ki: ott ugyanis kifejti, hogy szerinte Jáfet leszármazottai – Sém utódaihoz hasonlóan – nem vettek részt a bábéli torony építésében, így nyelvük is romlatlanul megőrizte az ősnyelvet (bár később a vándorlások miatt az mégis változott). Bél teóriája mind megfogalmazásában, mind tartalmában Samuel Bochart protestáns francia teológus *Geographia Sacra* című művére megy vissza, amelyet gyakran idézett és nagy becsben tartott. Bochart munkájában azonban csak Noé, Sém és Sém egyes leszármazottai – Ábrahám felmenői – maradnak ki a bűnös cselekedetből. Ebbe a Noétól Ábrahám felé ágazó leszármazásba szúrta bele Bél – elég ügyetlenül – Jáfet nevét. Mentegőtözéséből, miszerint ez bizonyára újnak és szokatlannak fog tűnni az olvasóknak, világosan kitűnik, hogy Bél saját teóriájáról van szó, továbbá, hogy annak súlyával ő is tisztában volt.³⁴ S hogy mi volt az elmélet célja, kiderül nagy országtörténetének, illetve országleírásának később részletesen bemutatandó tervezetéből, a *Prodromus*ból. Ebben a szkíta nyelv kapcsán megjegyzi: Jáfet leszármazottjai, köztük a szkíták nem vettek részt a bábéli torony építésében, így a szkíta nyelv igen közel áll a romlatlan ősnyelvhez; sőt e rokonság nyomai még korának magyar nyelvében is megtalálhatók!³⁵ Tehát ezt a radikális – és teológiailag is problémás – elméletet azért dolgozta ki, mert ezáltal a jáfetita származást egybekapcsolhatta az ősnyelv (azaz a héber) megőrzésével, így a magyar nép- és nyelvrokonítás paradoxonát, a Jáfettől való szkíta–hun származást és a nyelv héber eredetének „ellentmondását” sikerült kiküszöbölnie.³⁶ (Mint láttuk,

33 Ld. *Bél M.*: Etymologicon i. m. (31. jz.) 25.

34 Bochart állítása: „Sed neque *Noam*, aut *Semum*, aut *Arphaxadum*, aut *Salam*, aut *Heberum*, ad quos pertinebat foedus, conspirasse verisimile est in tam insanae substructionis fabricam.” Ld. *Samuel Bochartus*: *Geographia Sacra, seu Phaleg et Canaan* [...]. In: *Uő: Opera omnia* [...]. Boutesteyn & Luchtmans, Lugduni Batavorum, 1712. 37–38. Bél „parafrázisa”: „At quis credat, sanctissimos patres, *Noam*, *Semum*, *Japetum*, *Arphaxadum*, *Selahm*, *Heberum*, quamvis τῶν πυργοποιῶν σύγχρονοι fuerint, in impia et execranda coepta turbae Nimrodicae, sive consensisse, sive ea operis suis iuvisse?” [*Bél Mátvás*]: Caput II. De primis Scythiarum [!, Scytharum] sedibus et Scythia antiqua et huius populis. Ústredná Knížnica Slovenskej Akadémie Vied – Lyceálna knižnica (= UK SAV LK) 87. kg. fol. 67–74., itt: fol. 68v. Bochart művére még ld. *Droixhe, D.*: i. m. (2. jz.) 38–39., 46–47.

35 „Lingua Scythica nequit a confusione illa Babylonica, quam gentes pleraeque omnes adfectant, arcessi, eo quod insano illi molimini, non interfuerunt Japhetitae, Scytharum parentes. Ad primam ergo, et incorruptam linguam illam, proxime accessit vetus Scytharum idioma, cuius rei hodiernum, in vocibus Hungaricis, exstant vestigia.” *Matthias Belius*: *Hungariae antiquae et novae Prodromus*, cum specimine, quomodo in singulis operis partibus elaborandis, versari constituerit, Auctor [...]. Monath, Norimbergae, 1723. 3–4. A magyar történettudományban később Desericzky József Ince érvelt hasonlóan a szkíták „ártatlansága” mellett, ő viszont főleg pseudo-Berosust vette alapul, bár ismerte Bochart-t is. Ld. *Josephus Innocentius Desericcius*: *De initiis ac majoribus Hungarorum commentaria* [...]. I–V. Landerer–Eitzenberger, Budae in Hungaria–Pestini, 1748–1760. II. Lib. III. 20–22. Még ld. *Szörényi L.*: i. m. (2. jz.) 75.

36 1713-as tervezetében még azt sejteti, hogy a magyar „a héberből sarjadt ki” (*Bél M.*: *A magyar nyelv* i. m. [3. jz.] 40.), ami nyilván nehezen volt összeegyeztethető a jáfetita származással.

Otrokocsi ezt még úgy oldotta meg, hogy azt feltételezte: a magyarság a héber, káld stb. népeknek a szomszédságában lakott.) Ezzel az elmélettel alighanem Bél ment el a legmesszebbre a héber–magyar nyelvrokonítás terén.

A hun–szkíta írásról (nem „irodalomról”!)³⁷ szóló dolgozata – amely ugyancsak az 1713-as tervezet része volt – 1718-ban nyomtatásban is megjelent.³⁸ A munka előzménye, hogy Bél hozzájutott egy rovásírás-ábécéhez, amely a Telegdi-féle *Rudimentá*bán található betűsor egyik variánsa volt. Bél észrevette a nagy lehetőséget a rovásírásban, amely abban állt, hogy az ábécét is fel lehet hozni érvként a magyar nép ősisége mellett. Ugyanis nemcsak a nyelvek, hanem a betűk, írások közötti elsőségért is folyt a harc Európában. Az írás eredete körüli vita egyik fő motívuma a legendás szkíta Fenesius/Fenisius, Jáfet másodunokája volt, akit mindenki szeretett volna saját nemzetéhez tartozónak tudni, ahogy persze a szkítákat is. Az ír O’Flaherty például úgy vélte, hogy Fenesius a skótok és írek ősatya volt, és ő találta fel a skót írást, minden más írás közül elsőként,³⁹ ahogyan kiemelt szerepet juttatott neki a svéd Olaf Rudbeck, a skandináv Atlantisz megálmodója, a rúnairás magasztalója is. Fenesius nevét O’Flaherty természetesen az ír, Rudbeck viszont a gót nyelvből eredeztette.⁴⁰ A német Tanzel pedig Fenesiust a szintén mitikus germán Mannusszal, a germán és svéd írásbeliség legendás „atyjával” azonosította.⁴¹ Bél azonban egy tetszetős etimológiával a magyar nyelvből vezette le Fenesius nevét (a *fényes* szóból),⁴² amivel egyrészt „bizonyította” a magyarság valódi szkíta voltát (hiszen a szkíta Fenesius neve a magyar nyelv segítségével érthető meg), másrészt viszont a legendás alakot egyszersmind a szkíta–hun–magyar rovásírás felfedezőjévé alakította át. Bél tehát – korábbi magyar szerzőkhöz hasonlóan – azt állította, hogy a rovásírás nemcsak a magyarok, hanem a szkíták és hunok írása is volt egyben,⁴³ ahogy arra már a címben is utal: így a saját írás „glóriájából” nekik is jut. S hogy a Bél-féle logikát folytassuk, újra a magyarság az, ahol ez a szkíta–hun írás fennmaradt (ahogy az „ősnyelv-maradványok” is), amely viszont szintén a magyarok „szkítaságát” erősíti. A harmadik fontos mozzanat Fenesius „honosításában” az, hogy ezzel Bél mintegy bekapcsolódott a nemzetközi tudományos diskurzusba, vagyis az írás eredetéről szóló vitába.⁴⁴

37 A szakirodalomban rendszeresen így fordítják, holott a *litteratura* első jelentésében egyszerűen betűsor, ábécé. Esetleg szóba jöhet még az „írásbéliség” fordítás.

38 *Belius, M.*: Exercitatio i. m. (9. jz.). A műre legrészletesebben ld. *Komlóssy Gy.*: Bél Mátyás i. m. (2. jz.) 27–51. Még ld. *Uő.*: Ósi betűk (I.) i. m. (2. jz.) ill. *Uő.*: Ósi betűk (II.) i. m. (2. jz.).

39 *Rodericus O Flaherty*: Ogygia, seu rerum Hibernicarum chronologia [...]. Everingham–Tooke, Londini, 1685. 10., 63., 220., 226.

40 Ld. *Komlóssy Gy.*: Bél Mátyás i. m. (2. jz.) 49–51. Még ld. *Uő.*: Ósi betűk (I.) i. m. (2. jz.) 537–538.

41 Ezeket az elméleteket Bél is ismerteti. Ld. *Belius, M.*: Exercitatio i. m. (9. jz.) 19–23.

42 Uo. 20.

43 Így tett Thuróczy János, Szamosközy István, Baranyai Decsi János, Szenczi Molnár Albert, Tsétsi János is. Ld. *Komlóssy Gy.*: Ósi betűk (II.) i. m. (2. jz.) 138–144. Baranyai Decsi Telegdi János *Rudimentájához* írott levelét, amelyben kifejti ebbéli nézetét, ld. *Sebestyén Gyula*: A magyar rovásírás hiteles emlékei. Akadémiai, Bp., 1915. 96–98., különösen 97.

44 Vö. *Komlóssy Gy.*: Ósi betűk (I.) i. m. (2. jz.) 538.

Művében Bél megvizsgálta a rovásábécét és bizonyította annak hitelességét, keleti eredetét és régiségét. Érvei közül a legfontosabb, hogy a rovásírás rokonítható a különböző keleti ábécékkel, így a héber, arab, szír, stb. betűkkel, de főleg a héberrel, amelyet – akárcsak a nyelvet – más európai nyelvtudósokhoz (például Buxtorfhoz) hasonlóan az első írásnak tartott.⁴⁵ További érvei: a rovásírás a latin ábécével szemben alkalmas a magyar hangzók teljes leképezésére, ellenben nincsenek benne olyan betűk, amelyek az európai nyelvekhez szükségesek, a magyarban azonban feleslegesek (q, x stb.); végül pedig, hogy jobbról balra halad, ami szintén a keleti írások sajátja. Nyugodtan állíthatjuk, hogy Bél például alaposággal vizsgálta meg a rovásírást és kora lehetőségeihez mértén helyes megállapításokat tett.⁴⁶

A rovásírásról szóló tudósításokat többen kétkedve fogadták – még Otrókosi Fóris Ferenc is.⁴⁷ E kétkedőkkel Bél heves vitát folytat a könyv lapjain. Fő ellenfele az erdélyi szász Johann Tröster, aki szerint nincs is a magyaroknak saját írása, hiszen még egy töredéket sem tudnak mutatni, amin ilyen írás állna. Bél többször is visszavág neki: irigységgel vádolja, továbbá azzal, hogy semmilyen érveléssel nem támasztja alá a rúnairás elsőségéről szóló állítását; máshol pedig szemére veti, hogy nem kellett volna messzire mennie (mármint az erdélyi Trösternek) a rovásírásos emlékekért – csak éppen a „szomszédba”, a székelyekhez.⁴⁸ Ugyanilyen vehemenciával utasítja vissza a szintén szász Lorenz Töppeltet, aki szerint a kereszténység felvétele előtt a magyaroknak nem volt írásuk: Bél szerint ugyanis éppen Erdélyben lehetnek erre utaló nyomok.⁴⁹ Ugyanakkor ő is belátta, hogy eredeti, „hun–szkíta” betűkkel írt szövegemlék hiányában gyenge lábakon áll az érvelése. Ezért a magyarokkal közös eredetre és írásra hivatkozva kérte a székelyeket: ne hagyják, hogy olyan emberek támadják őket, akik csak saját maguknak tulajdonítják az értelmet (nyilvánvalóan Trösterre és Töppeltre utalva ezzel), hanem írásukról valamilyen szemelvényt közölve mossák le magukról a *barbárság* bélyegét.⁵⁰ Óhajában tehát nemcsak az áhított szövegemlék megszerzése bújik meg, hanem ama szándéka is, hogy a régi hun–szkíta írással biztosítsa a székelység, s a vele (az ő értelmezésében) közös eredetű magyarság helyét Európa művelt (azaz „nem barbár”) nemzeteinek sorában, akik saját régi írással büszkélkednek.

De nemcsak a rovásírás létezésében, hitelességében kétkedőket utasítja vissza, hanem műve harmadik részében („a hun–szkíta írással kapcsolatos előítéletekről”) arra is vállalkozik, hogy megcáfolja a hunok írástudatlanságára vonatkozó érveket.⁵¹ Az erősen polémikus-apológetikus hangnem, amellyel visszaveri

45 *Belius, M.*: Exercitatio i. m. (9. jz.) 5.

46 Uo. 25–42.

47 *Foris Otrókosi, F.*: i. m. (20. jz.) I. 320–322.

48 *Belius, M.*: Exercitatio i. m. (9. jz.) 51–53., 57.

49 Uo. 13. Bél persze jól ismerte a székelyek rovásírására való korábbi utalásokat. Ld. *Komlóssy Gy.*: Ósi betűk (II.) i. m. (2. jz.) 138–146.; *Uő*: Bél Mátyás i. m. (2. jz.) 35–44.

50 „...adpersam barbariei maculam pro virili abstergant.” *Belius, M.*: Exercitatio i. m. (9. jz.) 58.

51 Uo. 61–75.

ezeket a kifogásokat (például hogy nem maradtak fenn hun nyelven írt szövegek, feliratok, pénzérmék stb.), már átvezet minket Bél következő korszakához, ahol egyre inkább a magyar őstörténeti koncepció védelme és „kifényesítése”, illetve általában a történeti okfejtés kerül előtérbe a nyelvészeti érvek helyett.

Hunok és Hungarusok – Bél a magyarok elődeiről

Nem tudni, mi okozhatta, hogy Bél, ha ideiglenesen is, de feladta nyelvi kutatásait (tervezett magyar nyelvtörténetéből az *Exercitatio*n kívül más nem jelent meg), s ehelyett a magyar történelemmel, és főleg a magyarok eredetével kezdett foglalkozni. Talán a keleti nyelvekben (gondolva itt a szír, arab stb. nyelvekre) való járatlansága tartotta vissza, ahogy arra már 1713-as tervezetében utalt;⁵² talán nem kapott elég ösztönzést, adatot a munkájához. Az is lehet, hogy a nyelv eredete helyett a nemzet geneziséét találta érdekesebbnek, jobban kutathatónak.

Az bizonyos, hogy Bél 1718 után már nagy országleíró művét írta, különösen annak őstörténeti részét, amely a *Notitia Hungariae antiquae* címet viselte. 1723-ban az 1718. évihez képest némileg átdolgozott tervvel állt elő a *Notitia* előfutárában, a *Prodromus*ban. A kötet „rég Magyarországról” szóló részében már több történeti fejezet kidolgozott formában olvasható a szkítákról és a hunokról.⁵³ Emellett a pozsonyi líceumi könyvtárban és más gyűjteményekben is fennmaradtak Bél kéziratai, amelyekben újabb elkészült részeket lehet találni, ugyancsak a magyarok elődeiről.⁵⁴ Jóllehet Bél a *Notitia Hungariae antiquae* is félbehagyta, miként a nyelvtörténetét, eme többé-kevésbé kidolgozott kezdeményekből kirajzolódik a szerző képe a magyar nemzet régmúltjáról. Az elkészült fejezetek ugyanis világosan azt mutatják, hogy Bél fő célja a szkíta–hun–avar–magyar származás apológiája volt az azzal ellentétes és egyre sokasodó külföldi véleményekkel szemben.

Szerzőnk a részben kéziratban maradt, részben vázlatosan ismertetett „szkíta könyvet” azzal kezdte, hogy visszautasította a „szkíta” népnév német, illetve görög és héber nyelvből való eredeztetését, ahogyan Zuerius van Boxhorn holland nyelvész ama állítását is, miszerint a szkíták németül beszéltek volna.⁵⁵ Bél szerint a népnév kialakulása „belső fejlemény”, nem fejthető meg a mai nyelvek alapján.⁵⁶ A szkíták származását Bél előbb az antik görög mitológia keretei

52 *Bél M.*: A magyar nyelv i. m. (3. jz.) 39.

53 *Belius, M.*: *Prodromus* i. m. (35. jz.) 1–62.

54 A líceumban lévő kézirat: UK SAV LK 87. kg. A kéziratcsomó részletes ismertetését ld. *Tóth G.*: Bél Mátyás kéziratai i. m. (1. jz.) 19–26. A *Notitia Hungariae antiquae* kéziratainak, fogalmazványainak teljes listáját ld. *Uő*: Bél Mátyás „*Notitia Hungariae novae...*” i. m. (4. jz.) I. 46–49.

55 Ld. [*Bél Mátyás*]: *Hungariae antiquae* periodus Scythica. Caput I. De origine Scytharum. UK SAV LK 87. kg. fol. 26–37., itt: fol. 26–27. A szkíták német származtatására irányuló egyéb kísérletekre ld. *Hegedűs J.*: i. m. (2. jz.) 73–74.

56 *Bél M.*: De origine Scytharum i. m. (55. jz.) 27v–28r. E józan belátás talán annak is köszönhető, hogy nem sikerült a magyarból származtatnia a népnevet, ahogyan már Otrokocsi is inkább a héber nyelvhez fordult ez ügyben. Ld. *Foris Otrokocsi, F.*: i. m. (20. jz.) I. 33–39.

között igyekszik kifejtteni (így azonosítja Iapetost Jáfettel, illetve bizonyítja Deucalion szkíta voltát), habár nem veszi azt komolyan, csak annyiban, hogy, mint írja, az őszövségi valóság (például az özönvíz) a görög mítoszokban eltorzított formában jelentkezik.⁵⁷ Ezután térne rá a szkíták biblikus, Jáfettől és Magógtól való származtatására, itt azonban a kézirat megszakad.

Terjedelmi okok miatt nincs mód az összes kézirat tartalmának ismertetésére. Ezért a *Prodromus*ban található vázlatos tervezetet követem, amelyben egyébként Bél világosan összefoglalta az elképzeléseit. A szkíták „őshazájának” lokalizálása kapcsán (szkíta könyv, 2. fejezet) szembekerül azzal a problémával, hogy az antik szerzők a „szkíták” és a „Szkítia” elnevezést *általában* értették az északi vidékekre, illetve népekre, vagyis a helynév és népnév is egyfajta gyűjtőnév volt. Bél a problémát úgy oldja meg, hogy felhossa azt a fent említett érvét, miszerint Jáfet leszármazottai nem vettek részt a bábéli toronyépítésben, amelyből most topográfiai következtetést von le: ezek szerint az armeniai Araxes folyónál maradtak, ahol Noé bárkája földet ért, vagyis a szkíta őshazájának is itt kell lennie.⁵⁸ Ami a szkíta népnév gyűjtőnév-jellegét illeti, Bél ebben is kihívást látott – nem ok nélkül, mert ennek elfogadásával a magyarok ősi szkíta származásának „előkelősége” is devalválódhatott volna, más szóval súlytalanná válhatott volna a magyar történeti hagyomány alapvetése, a veretes „szittyá” eredet. A problémát még az *Exercitatio*ban frappánsan megoldotta. Igazat ad ugyan Boxhorn és Claude Saumaise francia nyelvész állításának, miszerint az európai nemzetek mind a szkítáktól származnak, de a többi nemzet szerinte „elfajzott” a szkíta erkölcsöktől, s nevük is más lett, ellenben a magyarok őseinél (*nostris maioribus!*) igen sokáig megmaradt a szkíta népnév, így a magyar történetírók teljes joggal tulajdonítják saját nemzetüknek a szkíták dicsőségét!⁵⁹ A magyarok „szkítább” származását kívánta bizonyítani a fentebb már többször említett érvvel is, miszerint a szkíták megőrizték az ősnyelvet (nem voltak ott Bábélnél), és ez az ősnyelv jól felfedezhető a magyarban.⁶⁰ Végül a szkíták szokásai kapcsán megjegyezte, hogy a halizónok, akiket Hérodotosz alapján szkítáknak tekintett, fohagymát és vöröshagymát ettek, éppúgy, mint a mostani magyarok⁶¹ – itt tehát „néprajzi”, életmódbeli bizonyítékot hozott fel elmélete alátámasztására. Vagyis Bél minden lehetséges eszközzel bizonyítani kívánta, miszerint a magyarok szkíta eredete minden más népénél előbbre való, hogy ezzel a régi magyar eredetelméletet megvédje az egyre nagyobb számú „konkurenciával” szemben. Ami egyébként a néprajzi jellegű megfeleltetési kísérleteket illeti, ezek jellemző vonásai Bél őstörténeti kutakodásainak. Feltűnnek már az *Etymologicon* lapjain is, ahol a szórokönításokat támogatja meg a régi magyarok életmódjának egy-egy (vélt) elemével,⁶² de a jelenség főleg a hunokkal kapcsolatban lesz szembetűnő.

57 *Bél M.*: De origine Scytharum i. m. (55. jz.) 28r–36v.

58 *Belius, M.*: Prodromus i. m. (35. jz.) 2.

59 *Uő*: Exercitatio i. m. (9. jz.) 56.

60 *Uő*: Prodromus i. m. (35. jz.) 3–4.

61 *Uo.* 4.

62 A jelenségre példákkl ld. *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 15–21.

Otrokocsi Fóris szintén megpróbálkozott hasonlóval, amikor a hunok vendégszeretetét összefüggésbe hozta a magyarokéval; továbbá a korabeli tudományosságban is megfigyelhető a népi kultúra iránt bizonyos érdeklődés, leginkább a német államismeret, illetve az országleírások keretei között.⁶³ Bélnek a népszokások, illetve az életmód megfigyelésére irányuló törekvése a *Notitiában* fog igazán kiteljesedni – ekkor már „hátsó szándék”, tehát eredzetési érvként való felhasználás nélkül.

A „hun könyvet” – melynek első fejezetét kidolgozta a *Prodromusban* – szintén azzal kezdi, hogy visszautasítja a német igényeket, amelyek megfogalmazói egy humanista koholmány, pseudo-Berosus (Bérosszosz) alapján a germánok közé sorolták a hunokat.⁶⁴ Bél a magyar és a német nyelv különbségével cáfolja meg az elméletet, hiszen szemében egyértelmű, hogy a magyar a hun nyelv örököse. Érdekes ugyanakkor – bár kétségtől logikus lépés –, hogy a magyar történeti hagyományban szereplő Hunor–Magor mondát elveti, azzal az indokkal, hogy a szkíták nem „Ménróttól”, azaz Nimródtól (Hunor és Magor atyjától), hanem Magógtól erednek, továbbá a hunokat nem lehet olyan régi korba helyezni.⁶⁵ A magyar nyelv hun eredetéhez igyekszik némi bizonyítékot is szolgáltatni, jelesül azt, hogy a bizánci Agathias művében feltűnő „hun” törzsnevek – *Cotriguri, Utiguri, Ultizuri* – azt jelentik, hogy „Cotrig úré” stb., amiben elmélete egyértelmű igazolását látja.⁶⁶ A fejezet végén újra szembeszáll Trösterrel s másokkal, akik a hunok nyelvét germánoknak mondják, s Priszkosz-idézetekkel vág vissza, amelyekből kiderül, hogy a hun és a gót két külön nyelv voltak.⁶⁷ Felhozza még a nyelvrokonság mellett a Jordanesnél szereplő *Hunnivart*, ahová Attila fiai menekültek a gótoktól elszenvedett vereség után; azt gyanítja, hogy az elnevezés Hunyad vármegye vagy Ungvár nevében maradt fenn.⁶⁸

A hunok szokásainak, életmódjának bemutatásánál kisebb részben Jordanes, főként pedig Ammianus Marcellinus nevezetes leírása volt a forrása;⁶⁹ egyben a legnagyobb kihívás is, hiszen a késő antik történetíró rendkívül negatív hun-ábrázolása a legkevésbé sem felelt meg neki. Bélnek szembesülnie kellett

63 Ld. *Foris Otrokocsi, F.*: i. m. (20. jz.) 116. Még ld. *Wolfgang Kaschuba*: Bevezetés az európai etnológiába. Csokonai, Debrecen, 2004. 22–24.

64 Pseudo-Berosusra ld. *Borst, A.*: i. m. (2. jz.) III/1. 975–977.

65 *Belius, M.*: *Prodromus* i. m. (35. jz.) 30–31.

66 Uo. 33–34.: c.) jz.

67 Uo. 50–51.

68 Uo. 51–52. Valójában téves olvasatról van szó (nem *Hunnivar appellant*, hanem *Hunni Var appellant*). Vö. *Jordanes: Romana et Getica*. Recensuit Theodorus Mommsen. Weidmann, Berolini, 1882. (Monumenta Germaniae Historica. Auctorum antiquissimorum tomi V. pars prior) 127.; magyar fordításban ld. *Uő: Getica. A gótok eredete és tettei*. Közread. Kiss Magdolna. 3. kiad. L'Harmattan, Bp., 2004. 96.

69 Ammianus Marcellinus leírását a hunokról ld. *Ammianus Marcellinus: Rerum gestarum libri qui supersunt*. Ed. Wolfgang Seyfarth. I–II. Teubner, Leipzig, 1978. II. 161–163. Fordításban: *Uő: Róma története*. Jegyz., utószó: Adamik Tamás. Európa, Bp., 1993. 586–588. Jordanes hunokról szóló leírását, a honi történetírás másik régi „botránykövét” ld. *Jordanes: Romana et Getica* i. m. (68. jz.) 89., fordításban: *Uő: Getica* i. m. (68. jz.) 66–67.

azzal a problémával, amely korábban már Thuróczy számára is nehézséget okozott: a hun rokonság kétélű fegyver, mert bár biztosítja az ősi származást és a történelmi jogokat „Pannóniára”, a barbár és vérszomjas hunok nyugati történelmi tradíciója nagy teher, ha a honi történetíró kedvező színben akarja feltüntetni a magyarságot. Sőt hátrányt okoz, mert a hunokról alkotott kép úgy mond „visszahullik” a korabeli magyarságra is az országról szóló külföldi munkákban, mintegy indokul az ország korabeli elmaradottságára.⁷⁰ Ezért a pozsonyi tudós láthatóan törekedett arra, hogy a hunokat civilizáltabbá, szalonképesebbé tegye, mégpedig úgy, hogy Ammianus, Jordanes és más szerzők állításainak súlyát megpróbálta egy kicsit enyhíteni, vagy éppen cáfolni. Ammianus megjegyzésével szemben – miszerint a hunok nyersen, a nyereg alatt puhítva eszik a húst – úgy érvel, hogy ez bizonyára a tábori, hadi élet idején volt így, s békeidőben ők is megsütötték vagy megfőzték az ételt. A hun gyermekek arcának összevagdolásáról szóló, Ammianusnál és Jordanesnél is megtalálható állításokat az Ammianus-kommentátor Henri de Valois (Valesius) vonatkozó megjegyzésével tompítja. Valesius ugyanis rámutat: a bizánci Agathiasnál arról lehet olvasni, hogy a hun eredetűnek vélt kutrigurok között szokás volt a gyász jeléül összevagdolni az arcot – vagyis ez lenne az oka a szétszabdalt arcnak. Amikor pedig Ammianus azt írja, hogy a hunoknak nincs semmilyen vallásuk, Bél ezt Isten kardjának Priszkosznál és Jordanesnél olvasott történetével cáfolja meg.⁷¹ Bél emellett az Ammianus-féle leírás elemzése során folyamatosan törekszik arra, hogy a hunok életmódjának, szokásainak nyomait kimutassa kora magyarságánál. Így a nyersen fogyasztott húsról megjegyzi, hogy a magyarok ma is szívesen eszik a szalonnát, amely szintén nincs megsütve; az állatbőrbe öltözött hunokról – amiről ugyancsak Ammianusnál olvasott – a magyar pásztoroknál látott „háti bőr”, azaz szűr jut az eszébe, a hunok bőrsisakjáról a magyar „kucsma”, illetve „kolpag”. A hunok közös gyűléseinek emlékét pedig a rákosi országgyűlésekben fedezi fel.⁷² Tehát a „néprajzi” alapú rokonítást itt is alkalmazza, miként a szkítáknál, sőt itt ez a motívum döntő szerepet kap. Ezekre a életmódbeli megfeleltetésekre nyilván azért is szükség volt, mert, miként utaltunk rá, a nyelvhasonlítás – a hun nyelv ismeretének hiánya miatt – nem volt lehetséges.

70 A negatív nyugati tradícióra összefoglalólag ld. *Sándor K.*: i. m. (2. jz.) 303–320. Thuróczy hunokkal kapcsolatos nézeteit ld. *Thuróczy J.*: i. m. (13. jz.) 9–11., ahol a szerző kárhoztatja „az idegen népek gyűlölködését” Attila és a hunok iránt, s ezért azt ígéri, hogy igyekszik azok tetteit „kissé magasztosabb stílusban” megírni. Még ld. *Szabados Gy.*: i. m. (2. jz.) 32–35. Hogy a hunok és magyarok azonosítása a nyugat-európai irodalomban mennyire valós probléma volt, arra példaként állhat Lucas de Linda műve, aki a „rég Magyarok” erkölcsével kapcsolatban felsorolja a hunokról szóló, jelentős részben Ammianustól származó negatív közhelyeket, majd a korabeli magyarokat is csaknem ugyanolyan kegyetlenek és vadnak írja le. Ld. *Lucas de Linda*: *Descriptio orbis et omnium ejus rerumpublicarum*. Brickner, Jenae, 1670. 1003–1005. Még ld. *Tarnai A.*: *Extra Hungariam* i. m. (16. jz.) 72–73.

71 A nyereg alatt puhított húsról: *Bélius, M.*: *Prodromus* i. m. (35. jz.) 39.; az arc összevagdolásáról: uo. 36–37.; a hunok vallásáról: uo. 49–50.

72 Ld. uo. 39–43. További párhuzamok: uo. 43–49.

A mai szemmel naivnak tűnő párhuzamok kapcsán figyelembe kell venni, hogy a korszakban a hun–magyar rokonság – a külföldi kritikák ellenére – még abszolút igazságnak tűnt a honi történészek számára (sőt csak a 19. században számolt le vele a magyar történettudomány).⁷³ Következésképpen Bél úgy tekintett Ammianus tudósítására, de még inkább Priszkosz művére,⁷⁴ ahogyan a németek Tacitus *Germaniájára*: egy olyan forrásmunkát látott benne, amelyből a nemzet ősi múltja, szokásai kiolvashatók és elemezhetőek. E források alapján akart a „régii Magyarországról” egy olyan sokoldalú, a magyarság őseinek történetét, életmódját, egyben a hajdani őshazák geográfiai leírását nyújtó opust alkotni, mint amilyen Clüver *Germania antiquája*. Sőt úgy vélem, hogy éppenséggel a német tudós korszakalkotó munkája – aki ugyancsak sokszor élt az antik germánok és a korabeli németek közötti életmódbeli megféleltetések módszerével – volt Bél egyik fő mintája a *Notitia Hungariae antiquae* megírásában.⁷⁵

Emellett Bél hun-apológiája, mint jelenség, egyértelműen a „Hungarus”-értelmiség reakciói közé sorolható be, ahogyan a főként magyar, szlovák vagy német származású, művelt magyarországi írástudó elit a külföldi kritikákra válaszolt, s egyúttal igyekezett a honi kulturális viszonyokat jobban bemutatni a külföld előtt. Tarnai Andor, illetve a „Hungarus”-értelmiségnek mint fogalomnak egyéb kutatói főleg az irodalomtörténet szemszögéből, illetve a „honismereti” művek alapján vizsgálták a jelenséget;⁷⁶ a fentiekből azonban véleményem szerint eléggé jól kilálglik, hogy a történetírásban és a történeti nyelvészkedésben is pontosan megfigyelhető ez a Hungarus-attitűd, amelyre Otrókoci Fóris, illetve Bél a legjobb példa. A hun történet „megszépítése” ezenkívül sajátos módon párhuzamba állítható a 18. századi magyarországi jezsuita epikus költészet néhány darabjával, bár a motivációk alapvetően mások: míg Bél esetében az említett kulturális védekezés és felzárkózás a döntő, a vonatkozó jezsuita eposzok mögött – ahogyan azt Szörényi László kimutatta – inkább a nemesi-rendi történelmi tudat áll.⁷⁷

73 *Vásáry I.*: i. m. (2. jz.) 155.

74 Bél Priszkosz-kiadására ld. alább.

75 A Bél által sokat idézett munka: *Philippus Cluverius: Germaniae antiquae libri tres. I–II.* Elzevir, Lugduni Batavorum, 1616. A Clüvernél olvasható megféleltetésekre ld. uo. I. 132., 145–146., 147. stb.

76 *Tarnai A.*: *Extra Hungariam* i. m. (16. jz.) 79–84; *Uő*: A magyarországi irodalomtörténet-írás i. m. (19. jz.); *Zombori István*: Bél Mátyás és a *Notitia Hungariae*. In: *Bél Mátyás*: Csongrád és Csanád megye leírása. S. a. r., tanulm., jegyz. Zombori István. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 1984. (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. 1980–81/2.) 113–162.; a kérdéssel kapcsolatos irodalmat összefoglalta és új szempontokkal bővítette *Soós István*: *Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat* a 18. században és a 19. század elején. *Acta Historica Danubiensia* 1. (2007) 25–35.

77 Legjobb példa erre Répszeli László *Hunnias* című vergilizáló eposza, amelyben Bélhez hasonlóan panaszkodik az Attilával kapcsolatos negatív történetírói hagyományra, továbbá a hunokat és vezérüket jámbornak és könyörületesen írja le. Ld. *Szörényi László*: *Hunok és jezsuiták*. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből. AmfipressZ, Bp., 1993. 94–106. A jelenségre általában még ld. uo. 5–10. Mindazonáltal én nem zárnám ki Répszelinél Otrókoci Fóris és esetleg Bél hatását – még ha az indítékok esetleg különböznek is –, minthogy ők is hasonlóan ostorozták a nyugati (és részben a hazai) történetírókat Attila befekettése miatt. Ld. alább.

Az avar és a magyar könyv kidolgozásáig sajnos nem jutott el Bél, így csak a *Prodromus* szűkszavú tervezetéből lehet következtetni arra, mit tartalmaztak volna. Az avar népnév kapcsán magyar származtatást ígért, s arra is bizonyítékokat kívánt felhozni, hogy az avar és hun egyazon nép. Vagyis az avarokat pontosan be akarta illeszteni a leszármazási láncolatba.⁷⁸ A „magyar könyv” tervezetében azonban hirtelen megváltozik a hangneme: kijelenti, hogy a „hun-avarok”, azaz a „hungarusok” inkább csalárdsággal, mint erővel űzték el a Pannoniában uralkodó szlávokat (utalva ezzel a fehér ló mondájára).⁷⁹ E szavakból nem nehéz bizonyos ellenséges érzületet kihallani, ami legalábbis furcsának tűnhet az eddigiekhez képest, de Bél szlovák gyökereit, neveltetését és gondolatrendszerét tekintve egyáltalán nem az. Később azonban békülékenyebb hangot üt meg, ugyanis azt írja, hogy a szlávok csupán „engedtek” a magyaroknak, nem pedig elűzettek általuk.⁸⁰

Bél nagy országleíró művében, a *Notitiában* is gyakran előkerül a téma, főleg a vármegyék népeinek eredetéről szóló fejezetekben. Ezekben a hangsúlyt a magyarok és szlávok közötti békés megegyezésre, egészen pontosan a szövetségekötésre (*foedus*) helyezi. Jó példa erre Trencsén vármegye leírása, ahol úgy fogalmaz, hogy a magyarok nem szívlelték ezt a hegyes vidéket, s inkább meghagyták a szlávoknak, miután szövetségre léptek velük.⁸¹ Liptó vármegye leírásában bővebben is kifejti nézeteit. Először is rokonítja a szlávokat a szarmata metanaszta jazigokkal, s ezzel biztosítja autochtóniájukat Észak-Magyarországon – ez fontos mozzanat, mert így hiába a hármass (hun–avar–magyar) honfoglalás, a szláv „bejövétel” megelőzi azokat.⁸² Kijelenti viszont, hogy a hunok szövetségre léptek a szlávokkal, s magukkal vitték őket hadi vállalkozásaikra, továbbá a szlávok a magyarokkal is ugyanilyen közös „állampolgárságba” olvadtak össze (*in eandem cum iis civitatem coalescerent*).⁸³ Bél elgondolása a magyarokkal szövetkező, azokat befogadó szlávokról a korban nem egyedi: más szlo-

78 Ld. *Belius, M.*: *Prodromus* i. m. (35. jz.) 57.

79 „...cum in Pannoniis late dominantur Slavi, quos Hunno-Abares fraude potius, quam armis, opima regione, depellunt, et rebus longe lateque potiuntur.” Ld. uo. 60.

80 „Cedunt illi [tehát a szlávok – T. G.] potius Hungaris, quam ab iis pelluntur.” Ld. uo. 61.

81 „Aspera enim montium, Hungari, et tunc, quum regiones has subigebant, incolis suis Slavis, in foedus societatis acceptis, habitare permiserunt.” Ld. *Matthias Bel*: *Notitia Hungariae novae historico geographica* [...] Comitatum ineditorum tomus primus, in quo continentur Comitatus adhuc in mss. haerentes Partis Primae Cis-Danubialis, hoc est, Comitatus Arvensis et Trentiniensis. Edendo operi praefuit et praefatus est Gregorius Tóth. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Ladislaus Glück–Zoltanus Gözsy–Gregorius Tóth. MOL–MTA TTI, Bp., 2011. 188.

82 Ld. *Matthias Bel*: *Notitia Hungariae novae historico geographica*, divisa in partes quatuor, quarum prima, Hungariam Cis-Danubianam; altera, Trans-Danubianam, tertia, Cis-Tibiscanam, quarta, Trans-Tibiscanam: universis XLVIII. Comitatus designatam, expromit [...]. *Straubius, Viennae Austriae, I–V. 1735–1749(?)* II. 546–547. A „szarmata” vagy „ősi” eredetet látta bizonyítottnak Bél bizonyos szlovákok lakta vidékek „durva” nyelvjárásában is. Ld. *Tóth G.*: „Qua dialecto loquantur” i. m. (2. jz.) 171–172.

83 Ld. *Bel, M.*: *Notitia* i. m. (82. jz.) II. 547.

vák származású íróknál, például Jan Baltazár Maginnál, a Bél által is sokat idézett *Apologia* szerzőjénél vagy a jezsuita Timon Sámuelnél is feltűnik.⁸⁴ Érdekes viszont, hogy Bél kiterjeszti a szövetségkötést a hunokra is, s ezzel mintegy „kibékíti” a magyar és szlovák őstörténeti koncepciót. Hasonlóval kísérletezik a magyar anyanyelvű Otrókoci Fóris, amikor a honi szlávokat részben a „Szkítiában” élt budinoszoktól vagy budinoktól eredezteti, s kijelenti, hogy a hunokkal együtt jöttek Pannóniába és Dáciába – azaz szinte egy „közös” honfoglalást vizionál.⁸⁵ Látható tehát mindkét (szlovák és magyar) oldalon bizonyos engedékenység és tapintat az őstörténeti elképzelésekben a másik iránt, amit ugyancsak a „Hungarus-korszak” múltékony jelenségének kell tartanunk.

Vita külföldiekkel

Habár Bél 1723-tól inkább a *Notitia Hungariae novae* elkészítésére, vagyis az „új Magyarország” történeti-földrajzi leírására koncentrált, 1726-ban még visszahívták a népek eredetével és a nyelvrokonítással kapcsolatos viták porondjára. Theophil Siegfried Bayer (1694–1738) német orientalista és történész 1726. január 24-én írt egy meglehetősen polémikus hangvételű levelet neki, amelyben tulajdonképpen megcáfolta Bél teljes addigi gondolatrendszerét a magyar nyelv és nemzet geneziséről.⁸⁶ A saját állítása szerint apai ágon magyarországi származású Bayer a nézeteit részben a kor jeles tudósának, Gottfried Wilhelm Leibniznek az 1710-es dolgozatában, a *Designatió*ban megfogalmazott állításaira alapozta, miszerint a hunok és avarok szláv eredetűek, míg a magyarok a finnekkel rokonok.⁸⁷ Ezt ő is hangoztatja, de ennél jóval tovább megy: elveti a magyarok szkíta származását, illetve azt is, hogy a hunoknak köze lenne a szkíta birodalomhoz, majd kijelenti: elborzad (!) attól a közvélekedéstől, hogy a magyarok a hunoktól vagy (a görög források szóhasználatában) a türköktől származnának.⁸⁸

84 A téma külön tanulmányt érdemelne. Itt csak a fontosabb irodalomra utalunk: *Jan Tibenský*: Chvály a obrany slovenského národa. SVKL, Bratislava, 1965. 61–99.; *Richard Marsina*: Samuel Timon and his Views on the Early Slovak History. *Studia Historica Slovaca* 13. (1984) 100–101., 104–105.; *Jan Tibenský*: Matej Bel o Slovensku a Slovákoch. *Slováci v Zahraničí* 12. (1987) 61–63.; *Käfer István*: Dona nobis pacem. Magyar–szlovák kérdések. PPKE BTK, Piliscsaba, 2005. 55., 65., 93., 95., 160., 175.

85 *Foris Otrókoci, F.*: i. m. (20. jz.) I. 69. Még ld. uo. 74.

86 A levélváltást Bél közölte az *Adparatus*ban. Ld. *Belius, M.*: *Adparatus* i. m. (15. jz.) I. 408–415. Bayer levelét ld. uo. 408–410. A levél tartalmát röviden ismerteti *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 127–128.

87 *G[odefridus] G[uilielmus] L[eibniz]*: *Brevis designatio meditationum de originibus gentium, ductis potissimum ex indicio linguarum.* *Miscellanea Berolinensia* 1. (1710) 8–9. Leibniz megjegyzését saját fordításban idézi *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 132.

88 „Quin immo, vehementer abhorreo, ab ea sententia, quae est communis omnium, Hungaros nostros, ab Hunnis, aut, ut Graeci scriptores illorum temporum eos vocant, Turcis esse oriundos.” Ld. *Belius, M.*: *Adparatus* i. m. (15. jz.) I. 409.

Bayer tehát – részben magyarhoni származásúként – megbotránkozott a hun–magyar rokonság közkeletű teóriáján, nyilván a hunokhoz kapcsolódó ezredéves asszociációk miatt (ehhez jött még a *Turkoi-Turcus-török* magától értetődő azonosítása, ami az oszmán-törökök emléke miatt lehetett „elborzasztó”). Bél viszont éppen a hunokkal kapcsolatos negatív képzeteket akarta tompítani, s ezzel a hun–magyar rokonságot megszabadítani ettől a szépséghibától, vagyis homlokegyenest ellenkező irányban haladt. Válaszlevelében meg is írta Bayernek, hogy nem kell a hun rokonságot szégyellni, hiszen az nagy dicsőséggel jár, különösen azért, mert a hun származáson keresztül a szkíták vitéz tetteinek glóriájából is részesülünk (persze Bayer a hunok szkíta eredetét sem fogadta el).⁸⁹ Bél tehát határozottan kiállt elmélete, azaz a magyarok szkíta–hun–avar származása mellett, de igyekezett „engedményeket” tenni. Így nem zárta ki a magyar–finn nyelvrokonságot sem – ez szerinte létrejöhetett egymás mellett élésből, sőt talán közös eredet folytán is, hiszen vannak, akik a finneket (*Fenni*) a hunokhoz sorolják. Nem először hallott erről – már az *Exercitatio*ban jelezte, hogy tud a két nyelv hasonlóságáról.⁹⁰ Nyitottságát mutatja, hogy levele végén finn szótárat, grammatikát kért tudóstársától, hogy elmélyedhessen a kérdésben. Ugyanígy elfogadta, hogy a magyarok jöhettek az északi *Jugriából*, de szerinte ez összeegyeztethető a szkíta–hun–avar származással. Egyébként elkövetett egy furcsa hibát az érvelésében: láthatóan azt gondolja Bayerről és Leibnizről, hogy a magyarokat szarmata–szláv származásúaknak tartják.⁹¹ Erről azonban szó sincs. Bayer nem írt ilyesmit, Leibniz pedig a hunokat és az avarokat tekintette szlávoknak, a magyarokat viszont határozottan elkülönítette tőlük, illetve a szlávoktól, s következetesen a finnekkel rokonította őket.⁹² A hibát egyrészt az okozhatta, hogy Bél a hun–avar–magyar azonosítás „bevéssződése” miatt automatikusan a magyarokra vonatkoztatta azt, amit Leibniz a hunokról és avarokról írt; másrészt pedig, mint fentebb írtam, valóban voltak olyan nézetek, amelyek szerint a magyar a szláv nyelvből ered, s erről Bél tudott is. Arra mindenesetre jó volt ez a félreértés, hogy Bél egy meghökkenítő érvet hozzon fel Leibniz vélt állításának a cáfolatára. Kifejti ugyanis, hogy egy magyar embernek nem lehet nagyobb sértést mondani, mint hogy szláv származású, mert a magyarok nemcsak hogy megvetik, de gyűlölik is a szláv nevet. Bél ennek bizonyítására egy mondást is idéz magyarul (!): *tót nem ember, szál-fa nem erdő, taliga nem szekér*.⁹³ Nem tudni, mennyire érezte bántónak Bél ezt a „hírhedt” mondást: valószínűleg sérelmezte, mert máshol is ki-

89 Bél levelét ld. uo. I. 410–414.; a hivatkozott részt ld. uo. 412.

90 *Belius, M.*: *Exercitatio* i. m. (9. jz.) 22–23.

91 *Uő.*: *Adparatus* i. m. (15. jz.) I. 411., 413.

92 Ld. *Leibniz, G. G.*: i. m. (87. jz.) 7. stb. Bél tévedését átvette az irodalom is. Vö. *Komlóssy Gy.*: *A különös magyar nyelv* i. m. (2. jz.) 128.

93 *Belius, M.*: *Adparatus* i. m. (15. jz.) I. 413.

kelt a szlovákokat ért sértésekkel szemben.⁹⁴ Mint látható, a „Hungarus-tudatot” már érték jelentős kihívások a korszakban.

Véleményem szerint Bayer provokatív levele készítette Béli arra, hogy megírja *De peregrinitate linguae Hungaricae meletema* című, a magyar nyelv grammatikai rendszerét és ezzel együtt „rokonalanságát” bemutató dolgozatát. Jóllehet a tanulmány csak 1734-ben jelent meg a berlini akadémia folyóiratában (*Miscellanea Berolinensia*), a piszkozatból kiderül, hogy Béli 1726. szeptember 4-én kezdte el a munkát, vagyis fél évvel Bayer levele után.⁹⁵ Emellett a *Meletema* első két fejezetében Leibnizre és fentebb tárgyalt 1710-es dolgozatára reflektál – a fogalmazványban még Leibniz neve is szerepel –, vagyis kétkedésnek adott hangot afelől, hogy vajon „az az igen kiváló férfiú” helyesen tekintette-e a hunokat és avarokat szlávoknak, illetve a magyarokat a finnekkel rokonoknak.⁹⁶ Ha nem is merném állítani, hogy Béli Bayer leveléből ismerkedett meg Leibniz nézeteivel, azt igen valószínűnek tartom, hogy tudóstársának (részben) Leibnizre alapozott állításai miatt ragadott tollat.

Bélinek a dolgozattal két fő célja volt. Egyrészt fel kívánta hívni a figyelmet arra, hogy két nyelv rokonsága nem jelenti feltétlenül az azt beszélő népek rokonságát. Ez egyértelműen Leibniz kritikája, mivel az 1710-es *Designation*nak éppen az volt az alaptétele, hogy a nyelvrokonság segíthet a népek eredetének felderítésében.⁹⁷ Béli tehát kételkedett a finnekkel való rokonságban, mivel kételkedett Leibniz axiómájában (vagy fordítva), ám a magyar és a finn nyelv rokonságát egyetlen szóval sem cáfolta, sőt inkább úgy tűnik, hogy hallgatólagosan elfogadta.⁹⁸ Erre mutat legalábbis, hogy amikor a magyar nyelv rendszerét bemutatja, egy helyen azt írja, az európai nyelvek közül csak a finn mutat hasonlóságot a magyarral bizonyos „előjárószók” használatában. Dolgozata végén pedig Georg Horn állítását, miszerint a „brazilok” a finnekhez hasonlóan előjárószók helyett ragokat használnak, a magyar nyelvre alkalmazza, és még egy „brazil”–magyar megfeleltetést is hoz; hogy aztán a hunok Amerikába való vándorlásának ugyancsak Horn által felállított elméletét is összekösse vele, azaz hogy éppen a „brazil” és a magyar nyelv rokonságával erősítse meg a hi-

94 Így pl. a hírhedt pamflet, a *Novissima Diaeta nobilissima* hasonló megjegyzéseit is hevesen támadta Trencsén vármegye leírásában. Ld. *Bél M.*: Notitia (Comitatum ineditorum tom. I.) i. m. (81. jz.) 281–282.

95 *M[atthias] Belius*: De peregrinitate linguae Hungaricae meletema. *Miscellanea Berolinensia* 4. (1734) 198–226. A mű fordítása: *Béli Mátyás*: A különös magyar nyelv. Meletema. In: *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 141–163. A mű előzményére, keletkezésére, tartalmára ld. uo. 123–140., a fogalmazvány datálására uo. 129.

96 Ld. *Béli M.*: Meletema i. m. (95. jz.) 141–142. Leibniz említésére a fogalmazványban és általában Leibniz dolgozatára mint kiváltó okra ld. *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 129–135.

97 *Leibniz, G. G.*: i. m. (87. jz.) 1.; *Béli M.*: Meletema i. m. (95. jz.) 141.; még ld. *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 129–132.

98 Komlóssy szerint ezt a feltételezést gyengíti, hogy Béli a magyarra „héber nyelvi párhuzamokat” hoz. Ld. *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 139. A *Meletemában* viszont csak egy ilyet találtam, és az sem hangsúlyos. Ld. *Béli M.*: Meletema i. m. (95. jz.) 159.

potézist.⁹⁹ Ez persze még nem a finn–magyar nyelvrokonság elismerése, de az bizonyos, hogy Bél, ahogy arról fentebb esett szó, kész volt elismerni a két nyelv hasonló vonásait, vagy akár rokonságát. Ami pedig az Amerikába vándorló hunok elméletét illeti, azt annyira komolyan gondolta, hogy Horn művének ezt tartalmazó részét közölte az *Adparatus*ban, a Bayerrel folytatott levelezés után.¹⁰⁰

A másik célja Bélnek az volt, hogy a magyar nyelv grammatikáját érthető módon, más nyelvekkel összehasonlítva bemutassa. Ehhez Hiob Ludolf német nyelvész módszerét vette figyelembe, amelynek lényege, hogy két nyelv összehasonlításánál a nyelvtani rendszerre kell koncentrálni, illetve az alapszókinccset (ég, föld, emberi test részei stb.) kell összevetni.¹⁰¹ Bél a módszert viszont éppen arra használja fel, hogy a magyar és más európai nyelvek *különbözőségét* mutassa be. E művében is utal annak az állításnak a tarthatatlanságára, miszerint a magyar a szláv egyik dialektusa lenne – mégpedig egy helytálló érveléssel (a mássalhangzó-torlódás kérdése a szláv nyelvekben, illetve a magyarban).¹⁰² A kérdés újbóli felvetése visszamutat Bél hajdani, 1713-as tervezetére, amelyben kiemelte: azért kell a magyar nyelv eredetével, sajátosságaival foglalkozni, hogy a vele kapcsolatos téveszmék megszűnjenek.

Mind a Bayerrel folytatott levelezésben, mind a *Meletemában* feltűnő Bél visszafogottsága. Ami a nyelvet illeti, egy szóval sem említi az ősnyelv-kérdést, a bábéli zűrzavarból kimaradó jáfetitákat, a magyarban fellelhető szkíta ősnyelv-maradványokat, a héber–káldeus–szír–magyar vagy éppen hun–magyar szórokónításokat – tehát azokat az érveket, amelyek korábbi munkáiban szerepeltek. Igaz, hogy kitarat a szkíta–hun–magyar (nyelv)rokonság mellett, de ezt csak egy-két odavetett megjegyzés és a Horn-féle idézet kommentárja jelzi. (Bél is láthatta a helyzet fonákságát: éppen a két „rokon” nyelvvel nem tudta elvégezni az alapszókinccset és a nyelvtan összehasonlítását!) Ami pedig a néperedet kérdését illeti, a Bayernek írt válaszlevélben tartózkodik a biblikus, jáfetita eredet emlegetésétől vagy éppen a görög mitológiával való játszadozástól, ehelyett inkább antik és egyéb kútfőkkel igyekszik bizonyítani az igazát. A magyarázat az lehet, hogy Bél belátta: ezek a megközelítések már meghaladottak – vitapartneri szemében mindenképpen, akik látványosan kerülték őket. Leibniz a *Designatió*ban szinte csak illendőségből említi meg a *lingua Adamicát*, s ha feltételez is bizonyos ősnyelvet, annak teológiai vetületével csak zárójelben foglalkozik, inkább tudományos magyarázatot ad rá. A bábéli zűrzavarról mélyen hallgat, s Noé fiait is csupán „névadóknak” használja az északi és déli nyelvek csoportjának megkülönböztetésére. Végül a *Designatió*ban egy szóval sem érinti, egy másik munkájában pedig határozottan elveti a hébernek mint ősnyelvnek a teóriáját.¹⁰³ Bayer

99 *Bél M.*: Meletema i. m. (95. jz.) 159.

100 Ld. *Belius, M.*: Adparatus i. m. (15. jz.) I. 416–418.

101 *Bél M.*: Meletema i. m. (95. jz.) 142. A módszert Leibniz is alkalmazza. Vö. *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 136.

102 *Bél M.*: Meletema i. m. (95. jz.) 148–149.

103 Ld. *Leibniz, G. G.*: i. m. (87. jz.) 2–4.; még ld. *Borst, A.*: i. m. (2. jz.) III/2. 1475–1477.; *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 131.

levelében – egy kelletlen kiszóláson kívül¹⁰⁴ – szintúgy nincs szó a Noé-féle leszármazásról. Úgy tűnik tehát, hogy Bél alkalmazkodott Leibniz és Bayer „szekularizált”, illetve „demitizált” tudományos nyelvéhez. Ennek azonban ellentmondani látszik Frölich Dávid *Prodromus*ához fűzött egyik jegyzete, amelyet 1742-ben jelentetett meg. Azt írja ugyanis – vitatkozva a szepességi szerzővel –, hogy Izrael tíz törzse nem a gótokhoz, hanem a szkítákhoz csatlakozott (Otrokocsitól vett gondolat!), s ezért van annyi héber szó a magyarban, amint azt be fogja mutatni a *De linguae Hungaricae indole orientali* című, szintén a *Miscellanea Berolinensiában* megjelentetendő művében.¹⁰⁵ Tehát a *Meletema* „folytatásában” kaptak volna helyet a radikális tézisek? Bél 1734-ben publikált dolgozatának szélsőségektől mentes hangneméből arra következtek, hogy a tervezett műben bizonyosan megrostálta volna korábbi kijelentéseit, és a *Meletemához* hasonlóan úgy adta volna elő őket, hogy azok megfeleljenek a kor és vitapartnerei színvonalának (talán a jáfetita ősnyelv teóriáját akarta lecserélni a valamivel kevésbé elrugaskodott elmélettel, vagyis Izrael törzseinek szkítákba való beolvadásával). Vagy megfordítva a dolgot, az is árulkodó lehet, hogy végül mégsem írta meg a második részt: talán átlátta, hogy a *Meletema* józan hangneme és nívója után az ősnyelvet beszélő szkítákról értekezni visszalépést jelentene.

Óstörténet a lábjegyzetekben

Bél 1726 után már nem írt többé önálló művet a magyar őstörténetről, illetve a magyar nyelvről. 1735-ben elindított forráskiadvány-sorozatában, az *Adparatus*-ban azonban három olyan munkát is megjelentetett, amelyek szorosan kapcsolódnak a magyarság eredetének témájához – legalábbis az ő szemszögéből. Különösen az e művekhez írott nagy terjedelmű jegyzetei érdemelnek figyelmet, mivel itt gyakran vitatkozik forrásaival, vagy éppen saját elképzelései szerint magyarázza, értelmezi őket.

Bél elsőként Calanus *Attiláját* adta ki, bár előszavában megjegyezte, hogy nem tartja sokra a művet.¹⁰⁶ A jegyzetek nagyobb részét, amint az az előszóból kiderül, Tomka Szászky János írta.¹⁰⁷ A pozsonyi tudós gondolatai csak a mű elejéhez fűzött megjegyzésekben tűnnek fel, például ott, ahol harciasan kiáll a szkíta–hun–avar–magyar rokonság mellett (megemlítve Schurzfleisch német történészt, aki ezzel nem ért egyet), majd utal Bayerrel való vitájára.¹⁰⁸ Jóval fontosabb Frölich *Der uralte Deutsch-Ungarische Zipserische und Siebenbürgische Landsmann* című munkájának kiadása, amelyet Bél latinra fordítva tett közzé.

104 „Scythas, a Magogo prognatos dici patior [!]...” Ld. *Belius, M.*: *Adparatus* i. m. (15. jz.) I. 409.

105 Ld. *Belius, M.*: *Adparatus* i. m. (15. jz.) I. 404. Tervét röviden említi már a *Meletemában* is. Ld. *Bél M.*: *Meletema* i. m. (95. jz.) 154., 158.

106 Ld. *Belius*: *Praefatio*. In: *Uő*: *Adparatus* i. m. (15. jz.) I. [v.] (a 88. és 89. oldal között). Magát a művet ld. uo. 89–158.

107 Ld. *Belius*: *Praefatio* i. m. (106. jz.) [vi.]: b.) jz.

108 *Uő*: *Adparatus* i. m. (15. jz.) I. 89–90.

Előszavában kiemeli a szerző számos tévedését (geták és gótok összerosása, pszeudo-Berosus idézése stb.), de talál benne pozitívumot is, így például hogy Frölich nem fogadja el a Jordanes-féle elméletet a gótok Skandináviából való kirajzásáról, hanem a Szentírást követi a népek eredetének leírásában.¹⁰⁹ Maga a mű légből kapott és egymásnak is ellentmondó eredet-elméletek kaotikus zúrvaraja: szerzőjének egyetlen célja csupán az, hogy a szepességi németeknek minél ősbibb itt-tartózkodást kreáljon. Persze ezt Bél is pontosan látja, de csak néhány esetben cáfolja: így ahol Frölich az északi „tót” vármegyét a gepidáknak vindikálja, Bél kifejezi rosszállását, de akkor is, amikor a szepességi szerző különbözőnek nyilvánítja a hun és a magyar nyelvet.¹¹⁰ Rejtély, hogy valójában mi nyerte el Bél tetszését ebben a műben; talán az, hogy a szepességi szerző szerint a gepidák és a henetusok (a szlávok „elődei”) közösen foglalták el Észak-Magyarországot, amivel mintegy „megelőlegezte” a korabeli szlovák–német együttélést¹¹¹ (hasonlóan a Bél-féle hun–szláv szövetséghez, amely a magyar–szlovák „szimbiózisnak” adott történeti vetületet).

Vizsgálatunk szempontjából különös figyelmet érdemel Priszkosz rétor Attilára vonatkozó történeti töredékeinek közzététele. Bél az előszóban elmarasztalja a magyar történetírókat, amiért nem használták a keletrómai historikust, ehelyett az elfogult nyugati történetírók rágalmait átvéve türannoszt csináltak Attilából, a „békében és háborúban utolérhetetlen hősből”, s így a magyar történelem kezdeteit is besározták.¹¹² Már ebből is világos, hogy a pozsonyi tudós a kétségkívül árnyaltabb Priszkosz-féle Attila-kép alapján mintegy rehabilitálni akarta a hun nagykirályt, s vele általában a hunokat is. Folytatja tehát azt, amit a *Prodromus*ban elkezdett, azzal a különbséggel, hogy itt a szöveggel összhangban Attilára koncentrálnak. A hun nagykirály emlékezetének „megszépítésére” tett kísérletek régi múltra tekintenek vissza: elég itt újból Thuróczyra vagy Oláh Miklósról utalni. A legfontosabb előkép azonban megint Otrókocsi Fóris, akiről Bél maga is megjegyzi, hogy Priszkosz alapján megpróbált egy hitelesebb képet adni Attiláról.¹¹³ Az előszóban jelzi másik célját is: a jegyzeteiben rá akar mutatni a hun és magyar szokások hasonlóságára, amint arra már korábban is törekedett az Ammianus-leírás kapcsán.¹¹⁴

109 Ld. *Matthias Belius*: Lectori s. p. d. Editor. In: *Uő*: Adparatus i. m. (15. jz.) I. 384–385. Magát a művet ld. uo. 386–408.

110 Uo. 396., 407.

111 Ld. uo. 396.

112 „Quia enim nequirit fieri aliter, quam, ut eadem illa referrent in litteras [ti. a magyar történetírók – T. G.], quae, odio, invidiaque inflammata, Latini, eius aetatis chronicorum architecti, de summo hoc principe, commenti sunt; historiae patriae exordia, quae illi ab Attila ducunt, foedarent, atque ex heroe, et bello, et pace, incomparabili, tyrannum facerent, nulli usquam secundum.” Ld. *Matthias Belius*: Praefatio ad Hungarum lectorem. In: *Uő*: Adparatus i. m. (15. jz.) II.)(-)(2. Itt:)(f. Magát a művet ld. uo. 1–83.

113 Ld. *Belius, M.*: Praefatio ad Hungarum i. m. (112. jz.))(f-)(v. Otrókocsi Fóris Attilát védelmező – és a történetírókat kárhóztató – szavait idézi *Szabados Gy.*: i. m. (2. jz.) 146–147.

114 *Belius, M.*: Praefatio ad Hungarum i. m. (112. jz.))(2f.

Bél a jegyzetekben maradéktalanul végrehajtotta azt, amit az előszóban ígért. Priszkosz nem tudott olyat írni Attiláról, amit ő ne lett volna képes valamilyen pozitív tulajdonság megnyilvánulásaként magyarázni. Attila fakupájában és egyszerű ruházatában mértékletességet látott; emelkedett szelleműnek nevezte, amiért énekmondókat hallgatott; sztoikus bölcsességgel ruházta fel, amiért nem nevetett az udvari tréfamesteren. Hunok feletti személyes bíraskodásából közvetlenséget és igazságosságot olvasott ki, a rómaiakkal kötött bölcs és méltányos béke miatt pedig Nagy Sándorhoz, Caesarhoz és Octavianushoz hasonlította.¹¹⁵ A hun és magyar szokások között ismét sok hasonlóságot fedezett fel. Amikor Priszkosz megemlékezik arról, hogy a hunoknál egy helyen kölest kaptak, Bél jegyzetben hozzátette, hogy a magyarok ma is szeretik a kölesből készült „tejes-kását” és „mézes-málét”, s talán ezzel kínálták a bizánci követet is. Attila lábbelijét Priszkosz leírása alapján a magyar „telekes-botskorhoz” tartotta hasonlóknak; a hun énekmondók szokása szerinte tovább élt a magyar históriás énekekben, a körben leborotvált haj pedig a Bél korában is létező, hasonló hajviseletben (leborotvált, fejtetőn varkocsba font haj).¹¹⁶ Az Ammianus-párhuzamokhoz képest az a különbség, hogy Priszkosz aprólékos és nem különösebben elfogult leírása sokkal nagyobb teret adott Bélnek, hogy felfedezze a hasonlóságokat a hunok és kora magyarjai között.

Bél a keletrómai követ töredékeit 1745-ben adta ki: ez volt az utolsó munkája, amely szorosan kötődött a magyar őstörténethez. Anonymus 1746. évi kiadásában ugyan részt vett, és a Schwandtner-edíció előszavában írt is néhány fontos észrevételt a Névtelen művéről, de ezek inkább filológiai jellegűek, vagyis a szerzőséghez és a mű keletkezési idejéhez kötődnek.¹¹⁷ A valódi feldolgozás, a *Gesta Hungarorum* állításainak a magyar történeti hagyománnyal való egyeztetése a későbbi történészekre, így például Bél tanítványára, Tomka Szászky Jánosra maradt. Lehetséges azonban, hogy Tomka Szászky Bél tanácsára látott hozzá Anonymus és más történeti források együttes térképi megjelenítéséhez.¹¹⁸

115 *Belius, M.*: Adparatus i. m. (15. jz.) II. 63., 65–66., 67., 73., 76–77.

116 Uo. 41., 64., 65–66.; a hajviseletre ld. 48.

117 *Matthias Bel*: Praefatio Matthiae Belii ad Lectorem. In: *J. G. Schwandtner*: *Scriptores Rerum Hungaricarum* [...]. I–III. Kraus, Viennae, 1746–1748. I. i–xxi. Fordítása: *Bél Mátyás*: Előszó. Ford., jegyz. Tóth Gergely. In: *Magyarországi gondolkodók. 18. század. Bölcsészettudományok I. Vál., szerk., utószó: Tüskés Gábor. Kortárs, Bp., 2010. (Magyar Remekírók. Új folyam) 666–685. (fordítás), 1007–1020. (jegyzetek). A kiadásra és Bél előszavára még ld. Szabados Gy.: i. m. (2. jz.) 174–179.*

118 *Tomka Szászky János*: *Magyarország első történelmi atlasza. Közread. Tóth Gergely–Török Enikő. Képzőművészeti, Bp., 2004. Bél esetleges kezdeményező szerepére ld. uo. 9.*

Bél őstörténeti és nyelvészeti kutatásainak utóélete

A 18. században még két történészünk foglalkozott behatóbban a magyar őstörténet kérdésével, továbbá folytatott egymással heves vitát a témában: a piarista Desericzky József Ince és a jezsuita Pray György.¹¹⁹ Ami Desericzkyt illeti, *De initiis* című munkájában jobbra kritikátlanul használja Bél műveit: forgatja az *Exercitatio*t, a Bél–Bayer levelezést, Bél Priszkoszhoz fűzött jegyzeteit, illetve Anonymusszal kapcsolatos megállapításait.¹²⁰ Pray viszont egy mozdulattal félresöpri a pozsonyi tudós őstörténeti munkásságát. Az *Annales veteres* előszavában ugyanis azt írja, hogy bár Bél a későbbi magyar történelmet igen szerencsésen és pontosan tárgyalta, de a hunok történetét elég szegényesen írta meg, és régi kútfőkkel sem volt kellően felkészülve ehhez a témához.¹²¹ Egyébiránt használja Bél munkáit – főleg a Calanus művéhez írt jegyzeteit –, de legtöbbször csak azért, hogy felülbírálja. Talán a legkeményebben akkor számol le történész elődje – és persze az egész korábbi történettudomány – őstörténeti koncepciójával, amikor a Joseph de Guignes által kiadott úgynevezett *Kínai Évkönyvek* alapján rámutat, hogy a magyarok, bár hunok voltak, türk név alatt külön országgal bírtak, és e név alatt voltak uralkodók, tehát Attila hunjaihoz nincs közük. Ezután jön a kegyelemdöfés: „Így aztán óriási hibát vétett Bél *Prodromusa* elején azzal, hogy azt állította: a magyarok Attila hunjaiból és az avarokból keletkeztek.”¹²² Pray bírálata igazságtalan, hiszen Bél még nem használhatta azokat a kútfőket, illetve felfedezéseket, amelyek éppen a 18. század derekán kerültek napvilágra – illetve jutottak a magyar történészek tudomására –, megtermékenyítve ezzel az őstörténeti kutatást (Bíborbanszületett Konstantin munkája, a Julianus útjáról szóló Ricardus-jelentés, a már említett *Kínai Évkönyvek*, de ide sorolható Anonymus vagy Sajnovics *Demonstratio*ja is, amelyet Pray felhasznált egy másik munkájában).¹²³

Később már sem a *Prodromust* nem idézték – bizonyára szemelvényes jellege miatt, tehát mert nem adott teljes őstörténetet –, sem az *Adparatust*, mert akadtak jobb, frissebb szövegkiadások. Bél e két művét máig feledés borítja, már ami az őstörténeti tematikát illeti. Egyedül az *Exercitatio* lett igazán közkedvelt

119 Ld. Szörényi L.: Nyelvrokonság i. m. (2. jz.); őstörténeti kutatásaik értékelésére legújabban ld. Szabados Gy.: i. m. (2. jz.) 180–201., ill. Prayról ld. Vásáry I.: i. m. (2. jz.) 153–160.

120 Ld. Desericzky, J. I.: De initiis i. m. (35. jz.) I. Lib. I. 89., Lib. II. 167.; uo. II. Lib. III. 99., 143., 155.; uo. III. Lib. IV. 17., 218.; uo. IV. Lib. V. 15., 17., 27., 62., 82., 153., 206. stb.

121 Ld. Georgius Pray: Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXCVII. deducti [...]. Schulzius, Vindobonae, 1761. Ad lectorem, f. **v

122 „Itaque errore capitali lapsus sit Belius in principio Prodromi sui, quod Hungaros ex Hunnis Attilanis et Avaribus conflatos existimavit.” Ld. uo. 311.

123 Vö. Szörényi L.: Nyelvrokonság i. m. (2. jz.) 76.; Szabados Gy.: i. m. (2. jz.) 181., 184–185.; Vásáry I.: i. m. (2. jz.) 154.

és a rovásémlék-hamisítók által is gyakran forgatott munka, nyilvánvaló okok miatt: a rovásírás ügye népszerű, továbbá Bél röviden és átláthatóan tárgyalta a témát, és nem utolsósorban áttekinthető rovásírás-ábécét közölt.¹²⁴

Összegzés

Jóllehet a tanulmány során a nyelveredet és néperedet kérdéskörét együtt tárgyaltuk, az elmondottak összegzésekor tanácsos külön szólni róluk. Ami a magyar nyelv geneziséét illeti, Bél a kissé már túlhaladott – de külföldről „importált” – biblikus alapú héber nyelvhasználatot tartotta a legfontosabbnak, amelyhez egy egészen sajátos teológiai elméletet dolgozott ki (miszerint a jáfetiták megtartották az ősnyelvet, azaz a hébert). Természetesen célja kezdettől fogva az volt, hogy az ismeretlen, sőt barbárnak tekintett magyar nyelvet¹²⁵ elhelyezze a nagy nyelvi családfán, lehetőleg előkelő helyen, meghatározza viszonyát a héberhez és más nyelvekhez. Ehhez kapcsolódott a szkíta és hun nyelvvel való rokonítás, ami ugyan a két nyelv ismeretének hiányában eleve csak kudarccal végződhetett, de a honi történeti hagyomány miatt szükségszerű volt a magyar tőlük való leszármazása mellett kiállnia. Amikor viszont Leibniz *Designatió*jára válaszolt, csak a nyelvtani rendszerre koncentrált, s a korábbi argumentációját teljesen mellőzte: a „bábeli” elméletek hiányoznak érveléséből (egy helyen említette meg őket, akkor is csak mellékesen).¹²⁶ S habár azt ígérte, hogy a magyar nyelv „keleti jellegét” (óvatos fogalmazás!) egy külön tanulmányban írja meg, nagyon feltűnő, hogy 1726-os dolgozatában mélyen hallgat mindarról, amit korábban a nyelv eredetéről gondolt. Megháttrálás? Valószínűleg igen. Leibniz tanaival szemben már nem lehetett Bábelrel meg jáfetita ősnyelvvel dobálózni. Mindazonáltal született két munkája a témában, amely sikerültnek mondható: az *Exercitatio*, amely túlzásai és nyilvánvaló intenciói (a szkíták, hunok, magyarok civilizáltságának bizonyítása, írás-vita stb.) ellenére egy jól megírt és a későbbi korokban is népszerű alkotás, illetve a *Meletema*, amelyben a magyar nyelv grammatikájának summáját adta, józan érveléssel, zavaros eredetteóriák nélkül.

Ami a nemzet geneziséét illeti, Bél egész életén keresztül következetesen kitartott álláspontja mellett, és hirdette a magyarok szkíta–hun–avar eredetét. A régi tézishoz való ragaszkodás bizonyos szempontból érthető: Leibniz megállapításai a finn–magyar nyelv- és néprokonságról még korántsem álltak biztos lábakon,¹²⁷ és Bayer elméletei sem voltak kellően bizonyítottak. Igaztalan lenne tehát Bél-t vádolni azért, mert e homályos elméletek hatására nem dobta sutba

124 Bél *Exercitatio*jának hatására ld. *Sebestyén Gyula*: Rovás és rovásírás. Magyar Néprajzi Társaság, Bp., 1909. 250–269., 293–307. passim.

125 Ld. erre *Hegedűs J.*: i. m. (2. jz.) 52.

126 *Bél M.*: *Meletema* i. m. (95. jz.) 146.

127 *Komlóssy Gy.*: A különös magyar nyelv i. m. (2. jz.) 132–135.

rögtön az addigi történeti hagyományt, amelyben egyébként az északi, finnugor rokonság kimutathatatlan volt. Ám a középkori magyar krónikás tradíciót, a lezármazás eszméjének voltaképpen hordozóját nem tartotta sokra (a Hunor–Magor mondát egyenesen „szégyellte”). Ehelyett az antik és középkori külföldi elbeszélő műveket felhasználva, a hun elődök és a magyarok között életmódbeli párhuzamokat gyártva akarta tartalommal megtölteni a szkíta–hun–magyar azonosság elméletét, s ezzel egy tudományos igényű kritikai őstörténetet adni. Valószínűleg Clüver *Germania antiqua*-ja lebegett a szeme előtt: ennek mintájára szerette volna megalkotni a *Notitia Hungariae antiquae*, azaz „Hungaria” és a magyar nemzet korai történetét, egészen a kereszténység felvételéig, benne a magyarság vélt őseinek különböző tartózkodási helyeivel, szokásaival, nyelvével, műveltségével, vallásával. Gondja volt emellett arra is, hogy a szkíta, de még inkább a hun származás negatív felhangjait megszüntesse, az Ammianus-féle jellemvonások tompításával és a Priszkosz-féle leírás semleges, vagy éppen pozitív megjegyzéseinek kidomborításával. A szlovák származású Bél őstörténeti koncepciójában a „szlávoknak” (szlovákoknak) is szerepet szánt: a szarmatákkal azonosította és „őslakosoknak” titulálta őket. Ugyanakkor kifejtette, hogy a szlávok a hunokkal és a magyarokkal is szövetségre léptek, sőt összeolvadtak, ami a korabeli szlovákságra jellemző „befogadó nemzet” elméletet tükrözi. A szlovákok eredete – egyelőre – még csak mellékszálként jelenik meg a mű tervezetében: a fő cél a reprezentatív, egyben apologetikus magyar őstörténet.

Bél motivációit fentebb már jeleztük; befejezésként annyit jegyzünk meg, hogy tudósi magatartása megfelel annak, amit Tarnai Andor a korabeli úgynevezett Hungarus-értelmiségről írt: vagyis Bél feladatának tartotta, hogy a külföldről érkező kritikákat visszaverje, továbbá a nemzetközi tudományos diskurzusban a magyar álláspontot érvényesítse. Ő azonban kortársaival szemben nem az irodalom- és tudománytörténet, hanem főként a történettudomány témakörében szállt síkra. Személyében tehát – ha szabad új fogalmat bevezetni – a „Hungarus történetírás”, illetve a „Hungarus történeti nyelvészkedés” képviselőinek egyikét tisztelhetjük.

GERGELY TÓTH

“CIVILISED” PREHISTORY

RESEARCH OF THE ORIGINS OF THE HUNGARIAN LANGUAGE AND NATION IN THE OEUVRE OF MÁTYÁS BÉL

Mátyás Bél (1684–1749), the famous historian from Hungary, paid a good deal of attention throughout his life to the genesis of the Hungarian language and alphabet, as well as to the origins of the Hungarian nation itself. As for the roots of the Hungarian language, Bél’s most important means of inquiry was Hebrew comparison on a Biblical basis (that is, comparing the individual languages to Hebrew), a method which had long been dominant in Europe but was already on the wane in the time of Bél. In support of it he elaborated a particular theory of his own. According to it Japheth, the ancestor of

the Scythians and (in his interpretation) of the Hungarians, did not take part in the construction of the tower of Babel, and consequently his descendants preserved the “Adamic language”, that is, Hebrew, which would account for the “relationship” between Hebrew and Hungarian. The aim of Bél was to find a, possibly illustrious, place for the Hungarian language, generally unknown and thus regarded as barbarous, on the great linguistic tree, and to determine its position with regard to Hebrew and other languages. The same aim was served by the supposed relationship between the Székely (Szekler) runic writing and the ancient eastern alphabets, before all Hebrew; the Hungarians, and their supposed ancestors, the Huns and the Scythians, could thus be presented as nations of a very ancient culture.

As for the origins of the nation, Bél stuck to his opinion throughout his life, proclaiming as he did that the Hungarians were of a Hun–Scythian–Avar origin. His stubbornness should presumably be accounted for by the fact that the new theories arguing for the Finno–Hungarian linguistic and ethnic relationship (Leibniz, Bayer) were then still far from solidly established. Consequently, Bél continued to adhere to the old theory, but wished to present it in a new form. Making use of the ancient and medieval narrative works, he intended to breathe new life into the concept of Scythian–Hun–Avar–Hungarian identity, and thereby to offer a critical prehistory of scientific character, by elaborating similarities in lifestyle between the Hungarians and their Scythian and Hun predecessors. The model he followed was probably Clüver’s *Germania antiqua*. By attenuating the descriptions of Ammianus, and emphasizing the neutral or positive remarks by Priscus, he tried to neutralise the negative overtones of Scythian, and especially of Hun origins, for the negative image of the Huns was utterly detrimental to the contemporary view of the Hungarians. Bél, of Slovak origins, attributed a role to the “Slavs” (Slovaks) as well in his prehistorical conception: he identified them as the Sarmatians and accordingly regarded them as indigeneous. However, he argued that the Slavs had entered into an alliance, and even merged, with both the Huns and the Hungarians, a reflection of the concept of the “host nation” which characterised contemporary Slovak thinking. The origin of the Slovaks is but an additional element in the theory of Bél, his major aim being the elaboration of a representative and at the same time apologetical prehistory of the Hungarians.

The scholarly stance of Bél is in keeping with that of the so-called contemporary *Hungarus* intellectuals: he regarded as his task to fight off foreign critiques and to represent the Hungarian point of view in the international scientific discourse. Yet, in contrast to his contemporaries, he took the field of history instead of literature and the history of science. It is thus a protagonist of “Hungarus historiography” and “Hungarus historical linguistics” that we have every reason to admire in his person.